

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ

Π.Μ.Σ.: «Πολιτική και Διαδίκτυο»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της Χάριτος Τριανταφυλλίδου του Ιωάννη

Α.Μ.: 7983072200009

«Ο ΠΕΡΙ ΜΕΣΑΙΑΣ ΤΑΞΗΣ ΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΘ 2017-2020»

Επιβλέποντες:

α) Μ. Τατσσόγλου

β) Α. Τσαλίκη

γ) Γ. Κάρουλας

Αθήνα, 12.07.2024

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	4
1. Η θεωρία του λόγου.....	12
1.1 Λόγος και είναι: η κατασκευή της πραγματικότητας μέσω της γλώσσας.....	12
1.2. Λόγος και ιδεολογία.....	17
1.3. Λόγος και ηγεμονία.....	19
2. Το ζήτημα των κοινωνικών τάξεων και η πολιτική σημασία του.....	22
2.1. Ο προσδιορισμός των κοινωνικών τάξεων.....	25
2.2. Η μαρξιστική προσέγγιση.....	26
2.3. Η βεμπεριανή παράδοση.....	27
2.3 Κοινωνική διαστρωμάτωση και η οπτική του Bourdieu.....	28
3. Η μεσαία τάξη.....	31
3.1 Τι και ποιοι είναι η μεσαία τάξη;.....	31
3.2 Η ελληνική μεσαία τάξη.....	37
4. Περικείμενο.....	41
4.1. Ο πολιτικός ανταγωνισμός γύρω από τον άξονα μνημόνιο/αντιμνημόνιο.....	41
4. 2. Η επιστροφή της πολιτικής πόλωσης γύρω από τον άξονα αριστερά/δεξιά...	45
5. Ερευνητικά ερωτήματα και μεθοδολογία έρευνας.....	49

5.1 Μεθοδολογία έρευνας.....	51
6. Αποτελέσματα έρευνας.....	53
6.1 Ο προσδιορισμός της μεσαίας τάξης στο λόγο των πολιτικών αρχηγών.....	53
6.2. Οι αναφορές των ομιλητών στον τρόπο που αντιλαμβάνεται ο πολιτικός αντίπαλος τη μεσαία τάξη.....	59
6.3. Η ιδεολογική τοποθέτηση των πολιτικών αρχηγών στον περί μεσαίας τάξης λόγο.....	60
6.4.Οι τρόποι νομιμοποίησης του περί μεσαίας τάξης λόγου των πολιτικών αρχηγών.....	70
Συμπεράσματα.....	76
Βιβλιογραφικές αναφορές.....	83

Εισαγωγή

Σε συνέχεια της πολιτικής διαμάχης για το ταξικό πρόσημο των κυβερνητικών επιλογών της κυβέρνησης Τσίπρα (Theodoropoulou 2019), η δημόσια συζήτηση για το αποτέλεσμα των εθνικών εκλογών του 2019 επικεντρώθηκε στη «μεσαία τάξη» και τη στήριξη που προσέφεραν τα μεσαία στρώματα στη ΝΔ ως αυτοδύναμη νικήτρια της εκλογικής αναμέτρησης (Μπιθυμήτρης, Σπυροπούλο & Κληρονόμος 2022: 2).

«Οι εκλογές του 2019, ως εξόδιος ακολουθία της ίδιας της Μεταπολίτευσης, αλλά και της κρίσης που την έφερε στα έσχατα όριά της, τοποθέτησαν τη μεσαία τάξη στο επίκεντρο του πολιτικού ανταγωνισμού για πρώτη φορά τόσο ρητά και ξεκάθαρα στην εκλογική μας ιστορία» σημειώνει ο Παναγιωτόπουλος (2021: 91). Το ερμηνευτικό σχήμα, σύμφωνα με το οποίο οι κυβερνητικές επιλογές της περιόδου 2015-2019 επιβάρυναν δυσανάλογα τη μεσαία τάξη¹, η οποία εξέφρασε τη δυσαρέσκειά της στην κάλπη, αποτελεί κοινή συνισταμένη της αποτίμησης του εκλογικού αποτελέσματος, όχι μόνο εκ μέρους του κυβερνώντος κόμματος (Σπουρδαλάκης & Τάσσης 2022: 46). Ενδεικτική είναι η διατύπωση του Αλέξη Τσίπρα τον Μάιο του 2020: «Το κίνημα της γραβάτας είχε ένα μέρος δίκιου. Είναι αλήθεια ότι πήραμε μέτρα που επιβάρυναν υπερβολικά τη μεσαία τάξη και κυρίως τους επιστήμονες ελεύθερους επαγγελματίες» (Capital.gr 2020). Η θέση αυτή υιοθετήθηκε και από τον διάδοχο του Α. Τσίπρα στην προεδρία του ΣΥΡΙΖΑ ΠΣ, Στέφανο Κασσελάκη, ο οποίος χαρακτήρισε την πολιτική της κυβέρνησης Τσίπρα «έναντι της μεσαίας τάξης σκληρή και τιμωρητική» (Πρώτο Θέμα 2023).

Η εκλογική στήριξη που προσέφεραν οι ελεύθεροι επαγγελματίες στον ΣΥΡΙΖΑ κατά το διάστημα 2015-2019 σημείωσε πράγματι αισθητή μείωση. Συγκεκριμένα, το Σεπτέμβριο του 2015 η ΝΔ κατέγραφε σαφές προβάδισμα στην κατηγορία των ελεύθερων επαγγελματιών, το οποίο αποτυπώθηκε στα επίσημα Exit Poll (Exit Poll 2015). Τον Ιανουάριο του 2015 ο ΣΥΡΙΖΑ στην εν λόγω κατηγορία σημείωνε με 38% προβάδισμα έναντι της ΝΔ, η οποία συγκέντρωνε 27%. Ο συσχετισμός άλλαξε στην αμέσως επόμενη εκλογική αναμέτρηση (Σεπτέμβριο 2015), κατά την οποία ο ΣΥΡΙΖΑ κατέγραψε στη συγκεκριμένη κατηγορία διείσδυση της τάξης μόλις του 20%, ενώ η ΝΔ εκτοξεύθηκε στο 44% (Κουστένης 2020: 45). Στους μισθωτούς του δημοσίου τομέα με πανεπιστημιακή εκπαίδευση η ΝΔ κατέγραψε 29% στην εκλογική

---

¹ Σχετικά με τα μέτρα των τριών Μνημονίων που επηρέασαν τη μεσαία τάξη βλ. Παράρτημα Ι Αρανίτου 2019.

αναμέτρηση του Σεπτεμβρίου 2015, σημείωσε αύξηση κατά δύο μονάδες (31%) στις Ευρωεκλογές 2019 και έφτασε στις εθνικές εκλογές του 2019 το ποσοστό των 35%. Το αντίστοιχο διάστημα η ψήφος της συγκεκριμένης κατηγορίας προς τον ΣΥΡΙΖΑ δεν παρουσιάζει σημαντικές μεταβολές, αλλά εξελίσσεται ως εξής: Σεπτέμβριος 2015: 37%, Ευρωεκλογές 2019: 26%, βουλευτικές εκλογές 2019: 38%. Αξιοσημείωτη υποχώρηση της εκλογικής επιρροής του ΣΥΡΙΖΑ καταγράφεται ωστόσο την περίοδο 2015-2019 στην κατηγορία των μισθωτών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα. Συγκεκριμένα, τα ποσοστά του κόμματος μειώθηκαν από 34% (Σεπτέμβριος 2015) σε 20 % στην κάλπη των Ευρωεκλογών και ανήλθαν σε 25% στις εθνικές εκλογές του Ιουνίου 2019 (Κουστένης 2020: 45).

Ωστόσο, όπως επισημαίνουν οι Αρανίτου & Κουστένης (2022), η κοινωνικοταξική ανάλυση της ψήφου στη βάση των Exit Poll προσκρούει σε σειρά προβλημάτων, που προκύπτουν από την κατηγοριοποίηση των δεδομένων που συλλέγονται. Ως μέθοδος καταγραφής της ψήφου σε συνδυασμό με άλλες ιδιότητες και χαρακτηριστικά των εκλογέων (ηλικία, φύλο, τόπος διαμονής, απασχόληση) τα Exit Poll αποτελούν χρήσιμο εργαλείο για την πρόβλεψη του αποτελέσματος της εκλογικής διαδικασίας κατά την ημέρα διεξαγωγής της. Την ίδια στιγμή προσφέρουν πληροφορίες για την εκλογική συμπεριφορά συγκεκριμένων κατηγοριών του εκλογικού σώματος. Λόγω του εξαιρετικά μεγάλου δείγματος, το οποίο περιλαμβάνει περίπου 5.500 – 6.000 άτομα, αλλά και της επαναληψιμότητας της έρευνας, τα Exit Poll προσφέρονται επιπλέον και για τη διεισδυτική διερεύνηση του εκλογικού σώματος. Ωστόσο, σε ό,τι αφορά στην καταγραφή της εκλογικής συμπεριφοράς της μεσαίας τάξης, η ύπαρξη μόνο τεσσάρων κατηγοριών καταγραφής για τους απασχολούμενους (αγρότες, ιδιωτικοί υπάλληλοι, δημόσιοι υπάλληλοι, ελεύθερους επαγγελματίες, με τους τελευταίους να συμπεριλαμβάνουν τόσο τους εργοδότες, όσο και τους αυτοαπασχολούμενους) καθιστά την σαφή καταγραφή της εκλογικής συμπεριφοράς των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων αδύνατη (Αρανίτου & Κουστένης 2022: 149). Έπεται πως παρά το γεγονός ότι η μέγιστη δημοσκοπικά καταγεγραμμένη πτώση της επιρροής του ΣΥΡΙΖΑ καταγράφεται κατά την περίοδο ψήφησης του «νόμου Κατρούγκαλου» (Μοσχονάς & Σεριάτος 2022: 184), τα υπάρχοντα δεδομένα δεν μας επιτρέπουν να παρατηρήσουμε ότι η μεσαία τάξη ως συνολική κοινωνική κατηγορία απέσυρε την εκλογική της στήριξη από το κόμμα του Αλέξη Τσίπρα, ή ότι μπορεί να εντοπιστεί μια αιτιακή σχέση

μεταξύ φορολογικής επιβάρυνσης της μεσαίας τάξης και του εκλογικού αποτελέσματος.

Το ερώτημα «τι είναι και τι θέλει η μεσαία τάξη;» εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο της πολιτικής αντιπαράθεσης, παρά την υποτιθέμενη υποχώρηση της επιρροής της ταξικής θέσης στην εκλογική συμπεριφορά και την αυξανόμενη σημασία άλλων ταυτοτικών χαρακτηριστικών του εκλογικού σώματος (Ελευθερίου 2021, Μπιθυμήτρης, Σπυροπούλου & Κληρονόμος 2022). Ως εκ τούτου, η ανάδειξη της «μεσαίας τάξης» σε καθοριστική για τον κομματικό ανταγωνισμό κοινωνική κατηγορία, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Σημιαδικές είναι οι εξαιρετικά συχνές αναφορές στη μεσαία τάξη στον προεκλογικό λόγο του τέως προέδρου του ΣΥΡΙΖΑ ΠΣ το 2023. Συγκεκριμένα, τα αποτελέσματα της ανάλυσης των αναφορών στη μεσαία τάξη στους επίσημους λογαριασμούς που διατηρούν ο Κυριάκος Μητσοτάκης και ο Αλέξης Τσίπρας στο Facebook κατά το διάστημα 22.04.2023 – 21.05.2023 έδειξαν πως ο Αλέξης Τσίπρας αναφέρθηκε 215 φορές στη μεσαία τάξη, ενώ ο Κυριάκος Μητσοτάκης μόλις οκτώ φορές. Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι τέσσερις από τις οκτώ αναφορές του Κυριάκου Μητσοτάκη στη μεσαία τάξη έγιναν σε συνέντευξη που είχε παραχωρήσει στον Νίκο Ευαγγελάτο μετά τις δηλώσεις Κατρούγκαλου (Capital 2023), οι οποίες αφορούσαν τη φορολόγηση των ελεύθερων επαγγελματιών.

Συγκεκριμένα, ο πρώην υπουργός της κυβέρνησης Τσίπρα, ερωτώμενος για το καθεστώς φορολόγησης των ελεύθερων επαγγελματιών και τις πιθανότητες επαναφοράς του νόμου 4317/2016, ανέφερε πως «η λογική της ασφαλιστικής μεταρρύθμισης ήταν ό,τι πληρώνει ο μισθωτός, να το πληρώνει και ο ελεύθερος επαγγελματίας. Αυτό οδήγησε στο 80% των περιπτώσεων σε μικρότερες ασφαλιστικές εισφορές από όσες πλήρωναν πριν» και εξέφρασε την εκτίμηση πως το ύψος των ασφαλιστικών εισφορών οφείλει να συνδέεται με το εισόδημα (Εθνος 18.05.2023). Ακολούθησε η καθαίρεση του υποψήφιου βουλευτή, Γ. Κατρούγκαλου, από τα ψηφοδέλτια του ΣΥΡΙΖΑ ΠΣ. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει την δυναμική που έχει αναπτύξει το αφήγημα περί «υπερφολόγησης της μεσαίας τάξης» (Γερμανός, Κουφορίζου, Τσακαλώτος 2022: 136, ΣΕΒ 2020, Σπουρδαλάκης & Τάσσης 2022: 46, Theodoropoulou 2019) αλλά και την κυριαρχία του εντός του κόμματος της αξιωματικής αντιπολίτευσης.

Μολονότι η «μεσαία τάξη» καταλαμβάνει πρωταγωνιστικό ρόλο στο δημόσιο λόγο, ο προσδιορισμός του συγκεκριμένου υποσυνόλου της ελληνικής κοινωνίας και του εκλογικού σώματος παραμένει ασαφής και υπόκειται στην κρίση του εκάστοτε ομιλούντος: «Στη συλλογική συνείδηση των Ελλήνων, στη μεσαία τάξη ανήκουν τα ευκατάστατα νοικοκυριά, όσοι δηλαδή έχουν σχετικά σταθερή απασχόληση, σχετικά αξιοπρεπείς αμοιβές, τη δυνατότητα να αποκτήσουν σπίτι, αυτοκίνητο, εξοχικό, κ.ο.κ» σημειώνει ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ 2020: 1).

Για τον πρωθυπουργό, Κ. Μητσοτάκη, στη μεσαία τάξη ανήκουν «οι Έλληνες και Ελληνίδες της διπλανής πόρτας. Είναι αυτοί οι οποίοι έχτισαν την Ελλάδα. Κι ενώ ενώνονται σε ένα σύνολο, δεν μεταβάλλονται σε μάζα. Παραμένουν ξεχωριστές προσωπικότητες με ατομικές ευθύνες. [...] Είναι πολίτες με αίσθηση της κοινής τους μοίρας. Είναι πολίτες που παράγουν δίχως να φωνάζουν. [...] Όταν μιλάω για μεσαία τάξη αναφέρομαι στα δυναμικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας που δεν προσδιορίζονται αποκλειστικά και μόνο από το εισόδημά τους, αλλά και από την αντίληψη που έχουν για τη ζωή (...) Με άλλα λόγια, κύριοι του ΣΥΡΙΖΑ, για να χρησιμοποιήσω μια ενδυματολογική μεταφορά, μεσαία τάξη είναι όλοι αυτοί που συνήθως ντύνονται απλά, όμως ξέρουν και να φορούν γραβάτα εκεί που πρέπει» (Προβολισιάνος 2019).

Το οικονομικό επιτελείο της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ από τη μεριά του ονομάζει μεσαία τάξη «την παραδοσιακή μικροαστική τάξη, δηλαδή τους ιδιοκτήτες μικρών επιχειρήσεων, τους ελεύθερους επαγγελματίες σε τεχνικά επαγγέλματα κλπ., αλλά και τη νέα ή σύγχρονη μικροαστική τάξη, δηλαδή τους ελεύθερους επαγγελματίες και τους μισθωτούς πανεπιστημιακής εκπαίδευσης» σημειώνοντας πως «αναφορικά δε με το εισόδημα, είναι χρήσιμο να εξεταστεί το κομμάτι εκείνων των εισοδημάτων που βρίσκονται σχετικά κοντά στο διάμεσο εισόδημα» (Γερμανός, Κουφορίζου, Τσακαλώτος 2022: 136).

Οι συμμετέχουσες στο δημόσιο διάλογο οικονομικές και κοινωνικές ελίτ, παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιούν όλες τον όρο «μεσαία τάξη», βασίζονται σε διαφορετικά προσδιοριστικά κριτήρια όταν αναφέρονται σε αυτή και επιλέγουν να επικεντρωθούν σε διαφορετικά ταυτοτικά χαρακτηριστικά των εν λόγω στρωμάτων. Το εγχείρημα κατανόησης της θέσης που καταλαμβάνει η μεσαία τάξη στο δημόσιο διάλογο και στην

πολιτική αντιπαράθεση περιπλέκεται περαιτέρω, όταν στρέψουμε την προσοχή μας σε όσους αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως ανήκοντες στη μεσαία τάξη.

Σε έρευνα της Metron Analysis τον Ιανουάριο του 2023, το 44% των συμμετεχόντων σε αυτή αυτοπροσδιορίζεται ως μέλος της μεσαίας τάξης, ενώ το 30% προκρίνει τον αυτοπροσδιορισμό «μικρομεσαίος» (Αγγελόπουλος κ.α. 2023). Μεταξύ των αυτοπροσδιοριζόμενων ως μικρομεσαίοι ή ανήκοντες στη μεσαία τάξη, βρίσκουμε το 85% δημοσίων υπάλληλων, το 80% των ελεύθερων επαγγελματιών και εργοδοτών, το 79% των φοιτητών και σπουδαστών, 74% των ιδιωτικών υπαλλήλων, το 73% των συνταξιούχων, το 72% των νοικοκυρών, το 60% των ανέργων και το 17% των γεωργών και κτηνοτρόφων (Αγγελόπουλος κ.α. 2023). Ακόμα, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η έρευνα της εταιρείας κοινωνικών ερευνών Prorata σχετικά με την αντικειμενική και υποκειμενική ταξική θέση των συμμετεχόντων². Η έρευνα διεξήχθη τον Απρίλιο του 2019 και έδειξε πως το 36% των συμμετεχόντων ανήκαν στην εργατική τάξη, το 57% στα μεσαία στρώματα, ενώ μόλις το 7% στην αστική τάξη (Prorata 2019). Μεταξύ όσων αισθάνονται πως ανήκουν στη μεσαία τάξη, ωστόσο, το 34% αντικειμενικά ανήκει στην εργατική τάξη. Ακόμα, απαντώντας στο ερώτημα «Σε ποια από τις τρεις κοινωνικές τάξεις αισθάνεστε ότι ανήκετε;» οι απαντήσεις των ερωτηθέντων έδειξαν, ότι μονάχα το 17% της εργατικής τάξης αντιλαμβάνεται τον εαυτό τους ως να ανήκει σε αυτήν, με το 80% αυτής να θεωρεί πως ανήκει στα μεσαία κοινωνικά στρώματα και το 3% να αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως τμήμα της αστικής τάξης. Μεταξύ των μελών της αστικής τάξης το 75% αισθάνεται πως ανήκει στη μεσαία τάξη, ενώ το 85% της μεσαίας τάξης αισθάνεται πως ανήκει σε αυτή (Prorata 2019).

Η ποικιλότητα χρήση της έννοιας «μεσαία τάξη», η παρατηρούμενη ταύτιση διαφορετικών τμημάτων της κοινωνίας με τη συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία και η πληθώρα απαντήσεων στο ερώτημα «τι είναι η μεσαία τάξη;» που εμμέσως ή ρητά προκύπτουν από όσα σκιαγραφήσαμε παραπάνω, καθιστά την ενασχόληση με τον περί μεσαίας τάξης λόγο - από την σκοπιά της Επικοινωνίας τουλάχιστον - αναγκαία. Με άλλα λόγια, προκειμένου να κατανοήσουμε τι σηματοδοτεί η ανάδειξή της σε κεντρικής σημασίας κατηγορία της ελληνικής κοινωνίας και του εκλογικού σώματος—

---

² Για τον προσδιορισμό της αντικειμενικής ταξικής θέσης χρησιμοποιήθηκαν το επάγγελμα, το είδος μισθωτής εργασίας και αυτοαπασχόλησης, η θέση εντός της εργασιακής ιεραρχίας, το μορφωτικό επίπεδο και το εισόδημα των συμμετεχόντων.

και σε μοναδική τάξη που κατονομάζεται ως τέτοια- οφείλουμε να εστιάσουμε εκεί που με βεβαιότητα υπάρχει και επιδρά: στον πολιτικό λόγο.

Ο πολιτικός χαρακτήρας του περί μεσαίας τάξης λόγου των αρχηγών της κυβέρνησης και της αξιωματικής αντιπολίτευσης δεν προκύπτει μονάχα από την ιδιότητα των ομιλητών. Σχετίζεται επίσης και με το γεγονός ότι εξελίσσεται στη δημόσια σφαίρα ως διαδικασία έγκλησης και εμπλοκής άλλων πολιτικά δρώντων, στους οποίους οι πολιτικοί αρχηγοί απευθύνονται ως πολίτες, εκλογείς, μέλη κοινωνικών ομάδων και φορείς συμφερόντων (Van Dijk 1998: 13, 14). Ακόμα, η προσέγγιση του ζητήματος στο έδαφος της Επικοινωνίας καθίσταται χρήσιμη, λόγω της ευρείας σημασίας που αποδίδεται στην επικοινωνιακή διάσταση της πολιτικής και από τα ίδια τα πολιτικά κόμματα. Όπως επισημαίνει η Κουντούρη, ο επικοινωνιακός σχεδιασμός συνιστά αναπόδραστο στοιχείο της πολιτικής διαδικασίας και επηρεάζει στρατηγικές επιλογές αλλά και την οργανωτική διάρθρωση των πολιτικών κομμάτων. Ως εκ τούτου, η επικοινωνία έχει εξελιχθεί σε κυρίαρχη διαμεσολαβητική συνιστώσα μεταξύ πολιτικών και πολιτών (Κουντούρη 2010: 57, 58).

Σε συνέχεια του ως άνω σκεπτικού, η παρούσα εργασία επιχειρεί να φωτίσει πώς το αυξημένο ενδιαφέρον για τη «μεσαία τάξη» συνδέεται με άλλες κομβικής σημασίας για τον κομματικό και εκλογικό ανταγωνισμό εξελίξεις, όπως έχουν αναλυθεί από την πολιτική επιστήμη: Τις τεκτονικές αλλαγές στο πολιτικό σύστημα που σημειώθηκαν ως απότοκος της εφαρμογής του μνημονίου και αποτυπώθηκαν στις διπλές εκλογές του 2012 υπό την κυριαρχία της διαιρετικής τομής μνημόνιο/αντιμνημόνιο (Βούλγαρης & Νικολακόπουλος 2014, Σπουρδαλάκης & Τάσσης 2022, Τεπέρογλου & Τσατσάνης 2014). Αλλά και την ολοκλήρωση του κύκλου των μνημονίων το 2018, την επανευθυγράμμιση του εκλογικού σώματος γύρω από τον άξονα αριστερά/δεξιά και την εμφάνιση ενός νέου δικομματισμού στις βουλευτικές εκλογές του 2019 (Ιωαννίδης & Τσαουσάκης 2020, Σπουρδαλάκης & Τάσσης 2022, Tsatsanis, Teperoglou & Seriatos 2020, Χρυσόγελος 2022).

Στο πλαίσιο αυτό, αποσκοπούμε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί τόσο η χρήση του όρου «μεσαία τάξη» όσο και οι αναφορές σε όσους συγκροτούν- στη βάση αντικειμενικών προσδιοριστικών κριτηρίων - τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Για το σκοπό αυτό θα εξεταστούν οι ομιλίες του Αλέξη Τσίπρα και του Κυριάκου Μητσοτάκη κατά το διάστημα 2017-2020 στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (ΔΕΘ).

Επιλέξαμε να εστιάσουμε στην παρουσία των πολιτικών αρχηγών στη ΔΕΘ, καθώς η έκθεση, από την ίδρυσή της το 1926 μέχρι σήμερα αποσκοπεί να αποτελέσει αντανάκλαση του διεθνούς επιχειρηματικού περιβάλλοντος (Kourkouridis, Frangopoulos, Salepaki 2024) και οι ομιλίες και λοιπές τοποθετήσεις των πολιτικών αρχηγών που εκφωνούνται στο πλαίσιο διεξαγωγής της χαίρουν ιδιαίτερης προσοχής. Η ΔΕΘ αποτελεί πολιτικό γεγονός και καλύπτεται από τους πολιτικούς συντάκτες κεντρικών και περιφερειακών μέσων ενημέρωσης από το 1928 και έπειτα (Κοκκαλίδου-Ναχμιά 1996). Κατά την ομιλία τους στη ΔΕΘ ο Πρωθυπουργός, ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης και άλλοι πολιτικοί αρχηγοί κάνουν απολογισμό της πολιτικής δραστηριότητας του περασμένου έτους, ερμηνεύουν τη συγκυρία και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που της αποδίδουν, ενώ εξαγγέλλουν τις πολιτικές πρωτοβουλίες που προτίθενται να αναλάβουν στο άμεσο μέλλον. Ενδεικτική για το πολιτικό βάρος που έχει η εκφορά πολιτικού λόγου από τους πολιτικούς αρχηγούς κάθε φθινόπωρο από τη Θεσσαλονίκη ως ανεπίσημη έναρξη του εκάστοτε πολιτικού έτους, είναι το γεγονός πως, παρότι το 2020 η έκθεση είχε ακυρωθεί λόγω της πανδημίας του COVID19, οι καθιερωμένες ομιλίες και συνεντεύξεις τύπου των πολιτικών αρχηγών πραγματοποιήθηκαν.

Επιλέξαμε να εστιάσουμε στο διάστημα 2017- 2020 προκειμένου να καταγράψουμε τον περί μεσαίας τάξης λόγο πριν και μετά την εκλογική αναμέτρηση του 2019, η οποία για την υπό εξέταση λειτουργία της έννοιας «μεσαία τάξη» στην πολιτική αντιπαράθεση αποτελεί σταθμό. Την ίδια στιγμή, η επιλογή του συγκεκριμένου διαστήματος μας επιτρέπει να εξετάσουμε εάν υφίστανται αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο ένας πολιτικός αρχηγός αναφέρεται στη μεσαία τάξη και εάν αυτές συνδέονται με την αλλαγή της αξιωματικής θέσης που εκείνος καταλαμβάνει εντός του πολιτεύματος.

Προκειμένου να ανταποκριθούμε στους ερευνητικούς στόχους που θέσαμε παραπάνω, στο πρώτο κεφάλαιο θα αναπτύξουμε τα θεωρητικά θεμέλια στα οποία βασίζεται η ανάλυσή μας. Θα εστιάσουμε στη λειτουργία του λόγου ως προς την κατασκευή της πραγματικότητας και στη σχέση της γλώσσας με την ιδεολογία και την εξουσία. Επιπλέον θα αναπτύξουμε την συμβολή της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου στην ανάδειξη του ιδεολογικού φορτίου ενός λόγου αλλά και τον τρόπο με τον οποίο ο λόγος συμβάλει στην οικοδόμηση και αναπαραγωγή ερμηνευτικής κυριαρχίας, οικοδόμησης συναίνεσης και κατασκευή ηγεμονίας.

Στη συνέχεια θα εστιάσουμε στο ζήτημα των κοινωνικών τάξεων και της πολιτικής σημασίας του. Συγκεκριμένα, θα φωτίσουμε τον ρόλο που παίζει η ταξική διάρθρωση στην εκλογική συμπεριφορά, στο σχεδιασμό πολιτικών και της απήχυσής τους, προτού μελετηθούν τα κύρια θεωρητικά ρεύματα προσδιορισμού των κοινωνικών τάξεων.

Ακολουθεί η τρίτη ενότητα, η οποία καταπιάνεται με την κοινωνική κατηγορία που βρίσκεται στο επίκεντρο της παρούσας μελέτης, και απαντάει στο ερώτημα «τι και ποια είναι η μεσαία τάξη;». Εξετάζει δηλαδή τα κοινωνικά και οικονομικά κριτήρια προσδιορισμού και ανάπτυξης της μεσαίας τάξης αλλά και το ρόλο της ως νομιμοποιητικής βάσης των κομμάτων εξουσίας στον 20^ο αιώνα. Επιπλέον, θα εστιάσουμε στην ελληνική μεσαία τάξη, την πολιτική συμπεριφορά της και τους κλυδωνισμούς που υπέστησαν τα μεσαία στρώματα την δεκαετία της κρίσης.

Αναφορικά με το εντός του οποίου θα αναλύσουμε τον περί μεσαίας τάξης λόγο, θα μελετήσουμε τις ιδιαίτερες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες εντός των οποίων ο ΣΥΡΙΖΑ αναδείχθηκε σε (δυνάμει) κυβερνητικό κόμμα και οι ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης περιόδου. Θα εξεταστούν τα ταξικά χαρακτηριστικά της κομματικής προτίμησης κατά το διάστημα πολιτικής πόλωσης γύρω από τον άξονα μνημόνιο/ αντιμνημόνιο καθώς και της περιόδου μετά το τέλος των μνημονίων.

Στη βάση αυτή, θα εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο εκάστοτε πολιτικός αρχηγός προσδιορίζει τη μεσαία τάξη. Επιπλέον, θα αναδείξουμε το ιδεολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο ο περί μεσαίας τάξης λόγος του Αλέξη Τσίπρα και του Κυριάκου Μητσοτάκη εξελίσσονται αλλά και την πιθανή διαδρασή τους. Θα διερευνήσουμε τέλος, και τους τρόπους νομιμοποίησης του περί μεσαίας τάξης λόγου του εκάστοτε αρχηγού.

Στην τελευταία ενότητα της μελέτης θα συζητηθούν οι σημαντικές διαφορές που εντοπίζονται στο λόγο του Αλέξη Τσίπρα και του Κυριάκου Μητσοτάκη σε σχέση με τη χρήση του όρου «μεσαία τάξη» και τις πολιτικές προεκτάσεις τους. Ακόμα, θα αναδειχθούν οι ιδεολογικές θέσεις που διαπερνούν τον περί μεσαίας τάξης λόγο του εκάστοτε αρχηγού και θα αναπτυχθεί πως λειτουργούν στο υπό διαμόρφωση μεταμνημονιακό πολιτικό τοπίο της χώρας.

1. Η θεωρία του λόγου

Στην παρούσα ενότητα θα αναπτύξουμε τη θεωρητική βάση στην οποία εξελίσσεται η ενασχόλησή μας με τον περί μεσαίας τάξης λόγο 2017-2020 και τα ερευνητικά εργαλεία με τα οποία θα εξετάσουμε τις ομιλίες των πολιτικών αρχηγών της συγκεκριμένης περιόδου. Στο πλαίσιο αυτό, θα αναδείξουμε τα βασικά στοιχεία της θεωρητικής προσέγγισης της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου (εφεξής ΚΑΛ), η οποία αναλύει το λόγο ως μορφή κοινωνικής πρακτικής που δεν αποτυπώνει απλά την κοινωνική πραγματικότητα αλλά τη συγκροτεί (Fairclough 1995, 2003, 2020, Μπουκάλα & Στάμου 2020: 11, Reisigl & Wodak 2020, Van Dijk 2020, Wodak & Meyer 2009, Wodak 2015). Στη βάση της ιδιαίτερης στόχευσής μας, να κατανοήσουμε την λειτουργία του περί μεσαίας τάξης λόγου σε σχέση με τις συνολικές κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες αναδιοργάνωσης του πολιτικού ανταγωνισμού κατά την υπό εξέταση περίοδο, θα καταπιαστούμε επιπλέον με επιλεγμένα στοιχεία της θεωρίας του λόγου της σχολής του Essex (Σιώμος 2023: 134-144).

Όπως επισημαίνει ο Torfing, ο υψηλός βαθμός αφαίρεσης της συγκεκριμένης μεταστρουκτουραλιστικής θεωρίας του λόγου έχει ως αποτέλεσμα τα ερευνητικά εργαλεία της σχολής του Essex να οδηγούν σε ερμηνείες περιορισμένης επιστημονικής εγκυρότητας (Torfing 2005: 5). Αδυναμία η οποία, όπως προτείνει, δύναται ωστόσο να θεραπευτεί, μέσω της σύνδεσης με εργαλεία της ΚΑΛ, όπως έχουν αναπτυχθεί για παράδειγμα από τον Fairclough (Fairclough 2003: 45, Torfing 2005: 5,9). Η επιλεκτική ένταξη στοιχείων μιας ολοκληρωμένης θεώρησης του λόγου και των οντολογικών προϋποθέσεων όπως διατυπώνεται από τη σχολή του Essex εκκινεί από την αναζήτηση των κατάλληλων για το υπό διερεύνηση ζήτημα εργαλείων. Στο πλαίσιο αυτό, η θεωρητική σύνθεση κρίνεται χρήσιμη και εποικοδομητική, καθώς όπως θα εξηγήσουμε στη συνέχεια, μας επιτρέπει να διευρύνουμε το πεδίο κατανόησης της λειτουργίας του περί μεσαίας τάξης ως σημαντικού ή αμελητέου στοιχείου ενός ευρύτερου μεταμνημονιακού προτάγματος πολιτικής εξουσίας

1.1 Λόγος και είναι: η κατασκευή της πραγματικότητας μέσω της γλώσσας

Κατά τον Foucault ο λόγος αποτελεί

«σύνολο εκφωνημάτων καθόσον προκύπτουν από τον ίδιο σχηματισμό Λόγου· αυτός δεν αποτελεί μια ρητορική ή τυπική ενότητα ατέρμονα επαναλήψιμη και της οποίας θα μπορούσαμε να σημειώσουμε την εμφάνιση ή τη χρήση μέσα στην ιστορία έχει συγκροτηθεί από έναν περιορισμένο αριθμό εκφωνημάτων, για τα οποία μπορούμε να ορίσουμε ένα σύνολο συνθηκών ύπαρξης» (Foucault 2017: 180- 181 στον Τατσσόγλου 2022: 159).

Μολονότι η έννοια του λόγου χαίρει ευρύτερης χρήσης, δεν υφίσταται ενιαία αποδεκτός ορισμός του λόγου (Wodak & Meyer 2009: 2, Μπουκάλα & Στάμου 2020: 13). Κοινή συνισταμένη των πολλών διαφορετικών μορφών μελέτης του λόγου, είναι η κατασκευαστική αντίληψη, δηλαδή η θέση πως ο κόσμος συγκροτείται μέσω του λόγου (Μπουκάλα & Στάμου 2020: 12).

Οι Laclau & Mouffe ορίζουν το λόγο ως σύστημα διαφορικών ενότητων (Laclau & Mouffe 2001: 111) και απορρίπτουν τον διαχωρισμό μεταξύ πρακτικών που βρίσκονται εντός και εκτός λόγου, καθότι κατά την ανάλυσή τους κάθε αντικείμενο συγκροτείται ως αντικείμενο του λόγου, κανένα αντικείμενο δεν υφίσταται ως δεδομένο στον εξωτερικό προς το λόγο κόσμο. Τούτο δεν σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζεται η ύπαρξη μιας εξωτερικής πραγματικότητας που υφίσταται ανεξάρτητα από τη βούλησή μας, αλλά αναφέρεται στο γεγονός ότι ο καθορισμός των χαρακτηριστικών αυτής της πραγματικότητας δεν δύναται να υπάρχει ανεξάρτητα από το λόγο. Ο λόγος αναφέρεται σε συστήματα πρακτικών που έχουν νόημα και διαμορφώνουν τις ταυτότητες υποκειμένων και αντικειμένων. Συνεπώς κάθε αντικείμενο αποτελεί αντικείμενο του λόγου (Howarth 2005, Σιώμος 2023: 136, Torfing 2005). Επισημαίνεται, τέλος, πως «κάθε διάκριση μεταξύ αυτού που συνήθως ονομάζεται γλωσσική (linguistic) και συμπεριφορική (behavioral) πρακτική αποτελεί είτε μια εσφαλμένη διάκριση είτε πρέπει να βρει τη θέση της ως μια διάκριση μέσα στην κοινωνική παραγωγή νοήματος, η οποία δομείται υπό τη μορφή συνολικών μορφών λόγου (discursive totalities)» (Laclau & Mouffe 2001: 107).

Η σημασία της υπέρβασης της διάκρισης μεταξύ νοήματος εντός/εκτός λόγου είναι ότι εγκαταλείπεται η ευρέως διαδεδομένη αντίληψη, σύμφωνα με την οποία σκέψη και πραγματικότητα αποτελούν αντίθετες κατηγορίες. Συνέπεια της θεωρίας του λόγου όπως διατυπώνεται από τους Laclau & Mouffe είναι ότι διευρύνει το πεδίο εκείνων

των κατηγοριών, στη βάση των οποίων η διερεύνηση κοινωνικών σχέσεων είναι εφικτή (Laclau & Mouffe 2001: 110).

Έπεται πως ο λόγος- δηλαδή η γραπτή ή προφορική χρήση της γλώσσας, όπως αποτυπώνεται σε γραπτά κείμενα ή σε οπτικοακουστικά μέσα καταγραφής (Σηφianού 2020: 19, Τατσσόγλου 2022: 160)- δεν αποτελεί ξεχωριστή από την κοινωνική πρακτική διαδικασία αλλά συνιστά η ίδια μορφή κοινωνικής πρακτικής. Ο λόγος δεν συγκροτείται απλά ως διαδικασία σύνθεσης και ταξινόμησης λέξεων και γραμματικών σχημάτων σε προτάσεις, αλλά ως διαδικασία αλληλεπίδρασης εντός του κοινωνικού πλαισίου και ως μέσο επιτέλεσης κοινωνικών πράξεων (Σηφianού 2020: 21). Ως εκ τούτου, η χρήση της γλώσσας δεν εξυπηρετεί μονάχα την παροχή και λήψη πληροφορίας, αλλά, όπως το θέτει ο Gee, η γλώσσα μας επιτρέπει να είμαστε πράγματα, μας επιτρέπει την υιοθέτηση διάφορων κοινωνικά σημαντικών ταυτοτήτων (Gee 2011: 2). Η συγκεκριμένη «λειτουργία [του λόγου] αποκαλύπτει τον αξιολογικό του χαρακτήρα, όπως και την ευρύτερη σχέση του με την ιδεολογία» (Τατσσόγλου 2022: 160). Στους λόγους αποτυπώνονται οι τρόποι με τους οποίους διαφορετικές ομάδες δρώντων ερμηνεύουν τον κόσμο ή πτυχές αυτού, ως εκ τούτου φανερώνουν τις θέσεις των ομιλούντων υποκειμένων ή ομιλουσών ομάδων αυτών εντός του κοινωνικού συνόλου (Fairclough 2022: 55).

Η ανάλυση λόγου αποτελεί μεθοδολογία διερεύνησης του τρόπου με τον οποίο τα κείμενα λειτουργούν εντός του κοινωνικοπολιτικού συνόλου (Fairclough 1995: 7).

«Επικεντρώνεται στη γνώση για τη γλώσσα πέρα από τη λέξη, τη φράση και την πρόταση που απαιτείται για επιτυχημένη επικοινωνία. Διερευνά γλωσσικά σχήματα σε διάφορα κείμενα και μελετά τη σχέση μεταξύ της γλώσσας και του κοινωνικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος στο οποίο παράγεται. Μελετά επίσης τους τρόπους με τους οποίους η χρήση της γλώσσας παρουσιάζει διαφορετικές απόψεις για τον κόσμο και διαφορετικές αντιλήψεις» (Σηφianού 2020: 26).

Σε σχέση με το αντικείμενο της παρούσας μελέτης, οι ως άνω διευκρινήσεις για τη λειτουργία της γλώσσας και την στοχοθεσία της ανάλυσης λόγου οδηγούν στην διατύπωση κάποιων πρώτων ερωτημάτων, τα οποία θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια (Gee 2011):

1. Γιατί έτσι και όχι αλλιώς;

Η εμφάνιση της «μεσαίας τάξης» στο επίκεντρο της πολιτικής αντιπαράθεσης στο τέλος μιας δεκαετίας κατά την οποία ο κίνδυνος φτώχειας και ο δείκτης άνισης

κατανομής του εισοδήματος αυξήθηκαν (ENA 2019: 14,15) δεν αποτελεί αυτονόητη εξέλιξη. Γιατί μιλάμε έτσι και όχι με κάποιον άλλον τρόπο για να περιγράψουμε την κοινωνική κατάσταση; Γιατί όλοι μιλούν για τη μεσαία τάξη και όχι πιο ειδικά για τους ελεύθερους επαγγελματίες ή πιο γενικά για το λαό, τους πολλούς, τους φτωχούς ή τους αδικημένους; Γιατί οι δημοσιολογούντες αναφέρονται στη μεσαία τάξη αλλά (σχεδόν) ποτέ στην εργατική τάξη;

2. Τι δεν λέγεται γιατί είναι ήδη γνωστό;

Πώς εισάγεται η έννοια «μεσαία τάξη» στον πολιτικό λόγο; Τι λέγεται ή δεν λέγεται όταν αναφέρονται ο Πρωθυπουργός και ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης σε εκείνη; Όλα όσα δεν λέγονται επειδή θεωρούνται ήδη γνωστά είναι απότοκο πεποιθήσεων και αξιών. Όσα απουσιάζουν ως ρητές αναφορές από το κείμενο, όσα δεν λέγονται αυτολεξεί, αλλά διαπερνούν το λόγο ως γνωστά τοις πάσι, συνιστούν ιδεολογική τοποθέτηση (Fairclough 1995: 24, 44). Η επικοινωνία καθίσταται εφικτή επειδή πέρα από την προσωπική μνήμη, που αποκτάται διά του βιώματος, κάθε άνθρωπος διαθέτει επιπλέον και κοινωνική νόηση, η οποία του επιτρέπει να «γνωρίζει» και ζητήματα, τα οποία δεν συνδέονται με την προσωπική του εμπειρία (Van Dijk 2020: 107). Αυτή η κοινωνικά διαμοιρασμένη γνώση δεν αναφέρεται στην ορθολογική κατανόηση της αντικειμενικής πραγματικότητας αλλά αποτελείται από γενικευτικές στάσεις και αντιλήψεις που είναι κοινό γνώρισμα κοινωνικών ομάδων (Van Dijk 2020: 107). Η εν λόγω γνώση αφορά θέσεις για επιμέρους ζητήματα (πχ. τις αμβλώσεις, το Μακεδονικό, τη χρησιμότητα του όρου γυναικοκτονία) αλλά και ιδεολογίες ισχυρού ή ισχνού πυρήνα, που καλύπτουν ένα ευρύτερο φάσμα θεμάτων και διαμορφώνουν ολιστική θέση ανάγνωσης της κοινωνίας (πχ. ρατσισμός, νεοφιλελευθερισμός, σοσιαλισμός, φεμινισμός) και των σχέσεων των ανθρώπων που την συγκροτούν (Van Dijk 2020: 108). Με άλλα λόγια, ο τρόπος που μιλάμε δεν συνιστά ουδέτερη αντανάκλαση ενός εξωτερικού προς τη γλώσσα κόσμου και των ταυτοτήτων και κοινωνικών σχέσεων που υπάρχουν εκεί. Αντιθέτως, συμμετέχει ενεργά στη δημιουργία και στην αλλαγή αυτών, επηρεάζοντας τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε και αλληλεπιδρούμε στον κόσμο γύρω μας (Σηφianού 2020: 41). Ως εκ τούτου, η ενασχόληση με τον πολιτικό λόγο είναι εργαλείο κατανόησης της ίδιας της πολιτικής, των συσχετισμών δύναμης και των κοινωνικών συμμαχιών τις οποίες εκφράζει.

Προκειμένου να βρεθούμε σε θέση να απαντήσουμε στα εν λόγω ερωτήματα και να κατανοήσουμε όσο το δυνατό περισσότερες πλευρές του τρόπου με τον οποίο ο περιμεσαιάς τάξης λόγος λειτουργεί εντός της κοινωνίας και της πολιτικής αντιπαράθεσης, η παρούσα εργασία εκκινεί από την ΚΑΛ.

Η ΚΑΛ αποτελεί διεπιστημονική προσέγγιση η οποία, εκκινώντας από την κειμενική ανάλυση, δηλαδή την περιγραφή του τρόπου με τον οποίο εκφράζονται τα κοινωνικά ζητήματα μέσω του λόγου, οδηγείται στην ερμηνεία αυτών. Με άλλα λόγια, εξετάζει πώς η γλώσσα χρησιμοποιείται για την ανάδειξη και την αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων, ενώ ταυτόχρονα επιδιώκει να ερμηνεύσει την κοινωνική σημασία πίσω από αυτήν τη γλωσσική έκφραση και να αναδείξει τις σχέσεις εξουσίας που την διαπερνούν (Μπουκάλα & Στάμου 2020: 11).

Ο Fairclough περιγράφει την ανάλυση λόγου ως μέθοδο για την ενασχόληση με σημειωτικές τροπικότητες, όπου η σημείωση συνιστά διαλεκτικά συσχετισμένο στοιχείο της κοινωνικής διαδικασίας. «Οι σχέσεις είναι διαλεκτικές από την άποψη ότι είναι διαφορετικές αλλά όχι ‘διακριτές’, δηλαδή δεν είναι εντελώς ξεχωριστές». Η εν λόγω προσέγγιση μας φέρνει σε θέση να διατυπώσουμε το ερώτημα για την σχέση μεταξύ σημειωτικών και άλλων κοινωνικών στοιχείων και να το απαντήσουμε μέσω της ΚΑΛ (Fairclough 2020: 52- 53). Η ανάλυση λόγου διεξάγεται εξετάζοντας το υλικό υπό τη χρήση δευτερογενών ερωτημάτων. Επιτελείται δηλαδή υπό την αξιοποίηση ρηματικών εργαλείων μέσω των οποίων τα κείμενα εξετάζονται ως προς τη χρησιμοποιούμενη γραμματική, συντακτική, το ρυθμό και άλλες γλωσσικές λεπτομέρειες (Gee 2011: 28, 29). Υιοθετώντας τη θέση ενός ξένου, που δεν γνωρίζει το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου ο υπό εξέταση λόγος εξελίσσεται, ο ερευνητής μπορεί να αναδείξει όσα υπονοούνται στο κείμενο ως ήδη γνωστά αλλά και όσα αποσιωπώνται (Gee 2011: 13).

Από την οπτική της ΚΑΛ, η γλώσσα συνδέεται άρρηκτα με το ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον³ εντός του οποίου εκφέρεται. Σε αυτό συγκαταλέγονται το γλωσσικό, καταστασιακό (χωροχρονικό περιβάλλον), κοινωνικοπολιτισμικό αλλά και το γνωσιακό περικείμενο. Αξίζει να σημειωθεί πως η σχέση μεταξύ περιβάλλοντος και γλώσσας ποτέ δεν είναι στατική και μονόδρομη, αλλά μεταβάλλεται με το πέρασ

---

³ Στην ανά χείρας εργασία οι όροι περιβάλλον και περικείμενο χρησιμοποιούνται συνώνυμα ως μετάφραση του αγγλικού όρου context.

του χρόνου και με όρους αμφίδρομης διαπλαστικής επίδρασης (Σηφιανού 2020: 34-37).

Το κριτικό στοιχείο της ΚΑΛ είναι διττής σημασίας: Αφενός έγκειται στην ανάλυση και κατανόηση της σημείωσης και τη σχέση της με άλλα στοιχεία του κοινωνικού, με σκοπό να «διασαφηνίσει τι ρόλο παίζει η σημείωση στην καθιέρωση, την αναπαραγωγή και τη μεταβολή άνισων σχέσεων εξουσίας». Αφετέρου έχει αναλυτικό και επεξηγηματικό χαρακτήρα, με τον οποίο προσεγγίζεται το διαλεκτικό πλέγμα σχέσεων, στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως. Με σκοπό να διακρίνουμε τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους η κυρίαρχη λογική και δυναμική υπόκεινται όχι μόνο σε ανάλυση, αλλά και σε αμφισβήτηση, ακόμα και ανατροπή από τους ανθρώπους (Fairclough 2020: 54). Επιπλέον, οι Reisiql & Wodak τονίζουν πως η κριτική διάσταση της ανάλυσης λόγου αποσκοπεί στην ανάδειξη συνεπειών και αντιφάσεων και να κάνει τις «παραδοξότητες και διλήμματα στις εσωτερικές δομές των κειμένων και του λόγου» ορατές. Επιπλέον επιχειρείται να αποκαλυφθεί ο πειστικός, ενίοτε χειραγωγικός χαρακτήρας των πρακτικών λόγου (Reisiql & Wodak 2020: 147).

1.2. Λόγος και ιδεολογία

Οι ιδεολογίες ορίζονται ως συστήματα ιδεών, τα οποία περιλαμβάνουν μύθους, έννοιες, εικόνες και άλλα στοιχεία που αποδίδουν νόημα στις υλικές πρακτικές των ανθρώπων (Hall 1985: 104). Μέσω των ιδεολογιών, οι άνθρωποι βιώνουν τη σχέση τους με τον κόσμο και την ιστορία (Althusser 1968: 181-187). Ως εκ τούτου, είναι κομβικής σημασίας για την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχηματισμών, των συσχετισμών δύναμης και των σχέσεων εξουσίας που τους διαπερνούν, αλλά και την προοπτική αλλαγής τους (Althusser 1999: 94, Reisiql & Wodak 2020: 149). Από την σκοπιά της ΚΑΛ η ιδεολογία προσεγγίζεται ως τρόπος θεώρησης του κόσμου και ως ένα σύνολο νοητικών αναπαραστάσεων, πεποιθήσεων, απόψεων, στάσεων, αξιών και εκτιμήσεων που αποτελούν κοινό γνώρισμα κάποιας κοινωνικής ομάδας ανθρώπων. Ορισμένες ιδεολογίες εμφανίζονται ως μεγάλες αφηγήσεις, οι οποίες περιλαμβάνουν τρία αλληλένδετα φαντασιακά. Το πρώτο αφορά την αναπαράσταση ενός μοντέλου για τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κοινωνίας, στη βάση του οποίου ερμηνεύεται η υπάρχουσα κοινωνική συνθήκη. Το δεύτερο αφορά τον τρόπο με τον οποίο ιδανικά θα έπρεπε να είναι οργανωμένη η κοινωνία (ουτοπικό μοντέλο), ενώ το προγραμματικό

μοντέλο ως τρίτη διάσταση, αφορά στην διαδικασία μετάβασης από τη υφιστάμενη κατάσταση στην ιδανική κοινωνική συνθήκη (Reisigl & Wodak 2020: 148). Κατά την ανάλυση λόγου η ιδεολογική του τοποθέτηση καθίσταται ορατή (και) μέσω των υποθέσεων (assumptions) που περιλαμβάνει σχετικά με το τι συμβαίνει, τι θα μπορούσε να συμβεί και τι είναι επιθυμητό να συμβεί (Fairclough 2003: 55).

Ωστόσο, οι ιδεολογίες δεν υιοθετούνται από τα υποκείμενα σε μία κίνηση ως ενιαία, συνεκτικά αφηγήματα, ούτε εμφανίζονται στην καθημερινή κοινωνική πρακτική αναπτύσσοντας τις πτυχές που περιγράψαμε πιο πάνω. Οι ιδεολογίες λειτουργούν (και) στο ασυνείδητο, δεν απορρίπτονται με μία κίνηση αφύπνισης (Althusser 1968: 184). Ως συστήματα αναπαράστασης επιδρούν μέσω ρηματικών αλυσίδων, σημασιολογικών πεδίων και νοηματοδοτικών κόμβων (Hall 1985: 104, Torfing 2005, Laclau & Mouffe 2001).

Το πεδίο της ιδεολογίας, μέσω του οποίου οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και το περιβάλλον τους, είναι ταυτόχρονα αποτέλεσμα και στρατηγικό πεδίο ανταγωνισμών για την ερμηνευτική κυριαρχία. Κατά την εν λόγω διαδικασία, οι συμμετέχοντες δεν συναντιούνται ως ισοδύναμοι στο εκάστοτε θεσμικό πεδίο, στη δημόσια σφαίρα και άλλα πεδία ιδεολογικής σύγκρουσης, αλλά εκκινούν από ριζικά διαφορετικές θέσεις εξουσίας (Wodak & Meyer 2009: 10). Ακολουθώντας τον Weber, η «εξουσία μπορεί να οριστεί ως δυνατότητα να επιβάλλει κανείς τη θέλησή του στο εσωτερικό μιας κοινωνικής σχέσης ενάντια στη θέληση ή στα συμφέροντα των άλλων», ενώ στο κοινωνικό πεδίο πάντοτε αναφέρεται και σε δεσμούς εξάρτησης (Reisigl & Wodak 2020: 149). Εστιάζοντας στη δημιουργική διάσταση της εξουσίας, ο Foucault αμφισβητεί τη σχεδόν αποκλειστική σημασία που συνήθως δίνεται κατά την διαδικασία ανάλυσης της εξουσίας στην καταστολή, την καταπίεση και τους θεσμούς (Foucault 1984: 60-61). Αποσαφηνίζει δηλαδή, ότι «η σχέση εξουσίας, από την ίδια της τη φύση και όχι σε αντίθεση με αυτήν, μπορεί να είναι παραγωγική και θετική» (Δοξιάδης 1988: 20). Δεν εξαντλείται στην απαγορευτική λειτουργία της, που μονάχα λέει «όχι» αλλά «διαπερνά και παράγει αντικείμενα, προκαλεί απόλαυση, μορφές γνώσεις, παράγει λόγο» (Foucault 1984: 60-61). Ο λόγος είναι συγκροτητικό στοιχείο των ανθρώπινων σχέσεων και των σχέσεων εξουσίας. Σύμφωνα με τον Foucault ο λόγος πρέπει να κατανοηθεί ως μορφή βίας που ασκείται στα πράγματα ή ως πρακτική που επιβάλλεται σε αυτά (Foucault 1991 στον Λυριτζή 1995: 7). «Κατά συνέπεια, κάθε προσπάθεια κατανόησης των σχέσεων εξουσίας προϋποθέτει και απαιτεί τη μελέτη του

Λόγου και των λεκτικών πρακτικών που εκφράζουν και ταυτόχρονα συγκροτούν συστήματα γνώσης και εξουσίας» (Λυριτζής 1995: 8). Εκκινώντας από την διευκρίνιση του Foucault ότι η άσκηση εξουσίας συνιστά έναν τρόπο πράξης πάνω στις πράξεις των άλλων, ο Δοξιάδης τονίζει πως λογική συνέπεια του συγκεκριμένου ορισμού, είναι, πως ο «άλλος», δηλαδή εκείνος στις πράξεις του οποίου ασκείται εξουσία, διαθέτει έναν βαθμό ελευθερίας ο οποίος του επιτρέπει να δράσει, ακόμα και να αντισταθεί στην ίδια την εξουσία (Δοξιάδης 1988: 17).

Για του Wodak & Meyer η εξουσία δεν είναι απαραίτητως παράγωγο της γλώσσας, αλλά η γλώσσα δύναται να αποτελέσει μέσο απόκτησης εξουσίας, δηλαδή εργαλείο για να ανατρέψει υφιστάμενους συσχετισμούς εξουσίας, καθώς «η γλώσσα παρέχει έναν εκλεπτυσμένο μεταφορικό μηχανισμό για τις διαφορές στην εξουσία σε ιεραρχικές κοινωνικές δομές» (Wodak & Meyer 2009: 10). Με άλλα λόγια, η γλώσσα αποτελεί μέσο έκφρασης, αναπαραγωγής και απόκτησης εξουσίας (Reisigl & Wodak 2020: 149) και η ΚΑΛ αποσκοπεί στην ανάλυση και ανάδειξη της συγκεκριμένης λειτουργίας εστιάζοντας στον εφαρμοσμένο λόγο (Wodak & Meyer 2009: 10).

1.3. Λόγος και ηγεμονία

Προτού στα επόμενα κεφάλαια της μελέτης μας εστιάσουμε πιο αναλυτικά στην έννοια των κοινωνικών τάξεων, στο παρόν σημείο θα προσεγγίσουμε την έννοια της ηγεμονίας και τη σημασία της γλώσσας για την κατάκτηση και την αναπαραγωγή της (Montessori 2014: 174). Ο Gramsci αναπτύσσει τον όρο «ηγεμονία» για την ανάλυση καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, η αναπαραγωγή των οποίων δεν μπορεί να διασφαλιστεί εξ ολοκλήρου από την άρχουσα, δηλαδή την αστική τάξη (Scherrer 2007: 72). Κατά την ενασχόλησή του με τους κλασσικούς στοχαστές του μαρξισμού και αποσκοπώντας να κατανοήσει τους λόγους για τους οποίους παρά την πληθώρα αδικιών που παράγει ο καπιταλισμός, διαθέτει διάρκεια και σταθερότητα, ο Gramsci οδηγείται στην έννοια της ηγεμονίας, συστατικό στοιχείο της οποίας είναι η συναίνεση (Hall 1989: 64). Παρατηρεί, με άλλα λόγια, ότι οι υφιστάμενες εντός ενός κοινωνικού σχηματισμού σχέσεις εξουσίας, δεν επιβάλλονται (κυρίως) με κατασταλτικά μέσα στις υποτελείς κοινωνικές ομάδες, αλλά εμφανίζονται ως νομιμοποιημένες, ακόμα και δίκαιες (Neubert 2001: 33). Οι εγγεγραμμένες σε όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς αντιφάσεις και αδικίες δεν οδηγούν τελεολογικά στην κατάρρευση του

εν λόγω συστήματος εξουσίας. Η επιβίωσή του εξαρτάται ουσιωδώς από την δυνατότητα της κυρίαρχης τάξης να περιλάβει τα συμφέροντα άλλων ομάδων στον σχεδιασμό τους. Ο ηγεμονικός ταξικός συνασπισμός που ασκεί εξουσία σε έναν κοινωνικό σχηματισμό χαρακτηρίζεται ως ιστορικό μπλοκ (Gramsci 2000: 189-193).

Η ηγεμονία μιας ομάδας εντός του ιστορικού μπλοκ, αλλά και επί του κοινωνικού συνόλου, αποτελεί προσεκτικά διαμορφωμένη ισορροπία συμφερόντων, η σύνθεση της οποίας διεξάγεται σε όλα τα επιμέρους πεδία του κράτους, της κοινωνίας και της δημόσιας σφαίρας ως διαδικασία σύγκρουσης, διαβούλευσης και συνασπισμού συμφερόντων διά του λόγου. Έπεται πως για την πολυεπίπεδη πάλη για την ηγεμονία η συγκρότηση νοημάτων και η επικράτηση του προκρινόμενου ερμηνευτικού σχήματος είναι ύψιστης σημασίας (Montessori 2014: 174). Η πάλη για την ηγεμονία στο πεδίο του λόγου και η επικράτηση νοημάτων και ερμηνευτικών σχημάτων μπορεί να αναδειχθεί εξετάζοντας έναν λόγο ως προς την διακειμενικότητά του. Ο όρος περιγράφει την παρουσία άλλων «φωνών» στο υπό ανάλυση κείμενο (Fairclough 1995: 185, 2003: 40, 57, 61). Εξετάζοντας το λόγο σχετικά με τις αναφορές που γίνονται με άμεσο ή έμμεσο τρόπο σε θέσεις άλλων η επιρροή τους στο υπό εξέταση κείμενο, η αποδοχή ερμηνευτικών σχημάτων και νοηματοδοτήσεων καθίσταται ορατή. (Fairclough 2003: 49).

Αποσκοπώντας στην κατάκτηση και αναπαραγωγή ηγεμονίας, κοινωνικές τάξεις και άλλες ομάδες παράγουν ιδεολογικούς λόγους. Το λεξιλόγιο και οι σημασιολογικές ιδιαιτερότητες αυτών μεταβάλλονται κατά την αλληλεπίδρασή τους με κοινωνικοπολιτικά γεγονότα (Torfing 2005: 5, 8). Ως εκ τούτου, τα παραγόμενα διά του λόγου νοήματα δεν είναι απολύτως στέρεα, αλλά διατηρούν πάντοτε έναν ελάχιστο βαθμό ευελιξίας. Οντολογική αφετηρία της θεωρίας του λόγου, όπως διατυπώθηκε από τους Laclau & Mouffe, είναι η εγκατάλειψη της θέσης περί ύπαρξης μιας ύστατης καθοριστικής βαθμίδας, δηλαδή ενός επιδραστικού επί των πάντων κέντρου, μιας δομής, η οποία επηρεάζει τα πάντα δίχως να επηρεάζεται (Laclau & Mouffe 2001: 112, Torfing 2005: 13, Howarth 2005). Έπεται πως, παρά το γεγονός ότι κάθε λόγος συγκροτείται ως προσπάθεια περιστολής του νοηματικού φάσματος και ως επιχείρηση νοηματοδοτικής κυρίαρχησης, η απόλυτη, διαρκής και αναλλοίωτη σταθεροποίηση νοημάτων και ταυτοτήτων είναι πάντοτε αδύνατη. Το γεγονός ότι το αδύνατο απόλυτης ολοκλήρωσης της νοηματοδοτικής διαδικασίας δεν συνεπάγεται χάος, οφείλεται στην ύπαρξη σημείων, τα οποία καταλαμβάνουν κεντρικές θέσεις στην παραγωγή νοήματος

εντός του λόγου και προσδιορίζονται από τους δύο μελετητές ως κομβικά σημεία (nodal points) (Laclau & Mouffe 2001: 112). Καταλαμβάνουν προεξέχουσα θέση στην ταυτότητα του λόγου, το νόημα του οποίου παράγεται μονάχα διά της σχέσης των κόμβων με άλλα στοιχεία του λόγου (Montessori 2014: 175, Torfing 2005: 14). Το νόημα παράγεται μέσω της λογικής της διαφοράς και της λογικής της ισοδυναμίας, όπου κόμβοι και κενά σημαίνοντα εξασφαλίζουν την σχετική σταθερότητα του συστήματος, σηματοδοτώντας τι βρίσκεται εντός και τι εκτός λόγου. Ο Fairclough προτείνει για τη λειτουργικοποίηση των σχέσεων ισοδυναμίας και διαφοράς κατά την ανάλυση κειμένου την σημασιολογική ανάλυση της διαφοράς (Fairclough 2003: 104, Τατσσόγλου 2022: 157). Με άλλα λόγια, προκρίνεται η εξέταση του κειμένου ως προς τις διαπιστώσεις που γίνονται σχετικά με τον τρόπο που το X διαφέρει από το Y (Fairclough 2003: 226).

Οι λόγοι συγκροτούνται δια της συνάρθρωσης (articulation) και εφόσον δομούνται στο πεδίο της πάλης για την ηγεμονία, είναι αποτέλεσμα πολιτικών- ωστόσο όχι πάντοτε και συνειδητών- αποφάσεων. Οι επιτυχημένες συναρθρωτικές πρακτικές γίνονται ηγεμονικές όταν κατορθώνουν να σχηματίσουν «ένα πειστικό ερμηνευτικό κανόνα, ανάγνωσης του παρελθόντος, του παρόντος και μελλοντικών γεγονότων» (Torfing 2005: 15). Προκειμένου να είναι ηγεμονικός, ο λόγος δεν αρκεί να φαντάζει απλά ορθολογικός, αλλά και να πείθει και συναρπάζει τους ανθρώπους και σε συναισθηματικό επίπεδο. Τότε οι συγκροτούμενες δια του λόγου ταυτότητες και τα παραγόμενα νοήματα εμφανίζονται ως φυσικά, αυτονόητα και αληθή.

Ο συνεχής κοινωνικός ανταγωνισμός συνεπάγεται πως ένας ηγεμονικός λόγος δεν μπορεί να είναι στάσιμος, αλλά χρειάζεται συνεχώς να εντάσσει τμήματα αντίπαλων σχεδίων ηγεμονίας για να αναπαράγεται. Ωστόσο, κανένας λόγος δεν είναι ικανός να διαιωνίσει την ερμηνευτική κυριαρχία επί της πραγματικότητας και στην πορεία της ιστορίας αναπόφευκτα θα βρεθεί απέναντι σε συμβάντα, τα οποία θα είναι αδύνατο να ενσωματωθούν στο υφιστάμενο σύστημα σχέσεων διαφοράς και ισοδυναμίας (Torfing 2005: 16).

Για τη σταθεροποίηση του νοηματοδοτικού συστήματος που συγκροτείται δια της συνάρθρωσης ως λόγος, τα κενά σημαίνοντα (empty signifiers) διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο. Καλύπτουν μεγάλο νοηματικό φάσμα και ως εκ τούτου, είναι ικανά να δημιουργήσουν ταυτίσεις σε ευρύτερα κοινωνικά ακροατήρια (Montessori 2014:

175). Το σημαίνον χωρίς σημαινόμενο, δηλαδή ένα σημαίνον το οποίο δεν έχει θετική αναφορά σε κάποιο συγκεκριμένο περιεχόμενο (σημαινόμενο) ορίζεται ως κενό. Ωστόσο, το κενό σημαίνον δεν είναι απλά ένας θόρυβος ή ένας κενού νοήματος ήχος (Brown 2016: 117). Με τον όρο «κενό σημαίνον» ο Laclau επιχειρεί να αναδείξει το όριο της νοηματοδότησης καθ' εαυτής, το οποίο γίνεται ορατό όταν σε συγκεκριμένες στιγμές τα κοινωνικά δεδομένα καθιστούν την ενσωμάτωση στον κυρίαρχο λόγο ανέφικτη (Brown 2016: 117, Laclau 2005: 70,71). Όταν ένας όρος ή μια λέξη (σημαίνον X) χρησιμοποιείται στο λόγο με τρόπο που τοποθετεί το σημαίνον X σε σχέση ισοδυναμίας με άλλα σημαίνοντα (σημαίνον A, σημαίνον B κ.ο.κ.) και η διαφοροποιητική σχέση με άλλα στοιχεία του λόγου είναι ανενεργή, πρόκειται για κενό σημαίνον (Brown 2016: 118). Παρά το γεγονός πως επί της αρχής κάθε λέξη, έννοια ή όρος μπορεί να εξελιχθεί σε κενό σημαίνον, η εν λόγω διαδικασία δεν αποτελεί τυχαίο ή αυθαίρετο συμβάν. Εξελίσσεται αντιθέτως σε συγκεκριμένο κοινωνικοϊστορικό πλαίσιο τα χαρακτηριστικά του οποίου έχει διαμορφώσει η διαμάχη για την ηγεμονία (Brown 2016: 119).

2. Το ζήτημα των κοινωνικών τάξεων και η πολιτική σημασία του

Όπως έχει επισημανθεί από σειρά μελετητών η έννοια της κοινωνικής τάξης συνιστά κατανοητή για ευρεία τμήματα του πληθυσμού κατηγορία (Curtis 2013: 204). Τούτο ισχύει και για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, όπως αποτυπώθηκε σε πρόσφατη έρευνα του Ινστιτούτου Εναλλακτικών Πολιτικών ΕΝΑ. Συγκεκριμένα, στην Ελλάδα το 78% συμφωνεί με τη δήλωση πως η κοινωνία είναι διαιρεμένη σε κοινωνικές τάξεις, οι οποίες έχουν αντικρουόμενα συμφέροντα, ενώ στις κατηγορίες των ανέργων (88%), των μισθωτών του δημοσίου τομέα (81%) και την εισοδηματική κλίμακα 7001-16.000€ (83%) το ποσοστό συμφωνίας βρίσκεται άνω του μέσου όρου του συνολικού δείγματος. Το ποσοστό όσων εκτιμούν πως η ταξική διαίρεση της κοινωνίας είναι υπαρκτή είναι χαμηλότερο στους ανθρώπους το εισόδημα των οποίων υπερβαίνει το ποσό των 30.000€ ετησίως (73%) και μεταξύ των ελεύθερων επαγγελματιών (71%) (ΕΝΑ 2024).

Η χρήση του όρου (κοινωνική) τάξη φέρει ιδεολογικό και πολιτικό φορτίο και ως εκ τούτου για ορισμένες κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις απορρίπτεται επί της αρχής. Επί παραδείγματι, για την Margaret Thatcher η έννοια της κοινωνικής τάξης αποτελούσε

κομμουνιστική επινόηση, μέσω της οποίας το συγκεκριμένο ιδεολογικό ρεύμα και οι πολιτικοί εκφραστές του αποσκοπούσαν να συγκροτήσουν ομάδες ανθρώπων για να κατασκευάσουν πολώσεις και σχέσεις αντιπαλότητας (Thatcher 1992 στους Oesch & Vigna 2023: 2). Σε αντίθεση με τη θέση της «σιδηράς κυρίας» η οποία απέρριπτε ακόμα και τη χρήση του όρου, στη χώρα μας, το στέλεχος της ΝΔ, Μ. Βορίδης σχολιάζοντας τοποθέτηση πολιτικού αντιπάλου φαίνεται να αποδέχεται την ύπαρξη των κοινωνικών τάξεων, διευκρινίζοντας ότι «Στο κήρυγμα ταξικού μίσους του [...], αντιτάσσουμε την ταξική συνεννόηση και συνεργασίας υπέρ της Ελλάδας» (Theodoropoulou 2018: 94).

Σε αντιδιαστολή με την θεώρηση της Thatcher και παρά το γεγονός ότι η θεμελιώδης ταξική αντίθεση καταλαμβάνει κεντρική θέση στη μαρξική και μαρξιστική θεωρία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η μελέτη των κοινωνικών τάξεων και των κριτηρίων προσδιορισμού αυτών αποτελεί αντικείμενο ενδιαφέροντος κοινωνιολόγων, πολιτικών επιστημόνων και οικονομολόγων πολλών διαφορετικών ρευμάτων σκέψης (Αρανίτου 2019, Evans & Oracic 2021, Goldthorpe et al. 1969, Μπιθυμήτρης, Σπυροπούλου, Κληρονόμος 2022, Oesch 2022, Σακελλαρόπουλος 2014, Wright 2000, 2009, 2015). Επιπλέον, η σχέση μεταξύ (υποκειμενικής) ταξικής θέσης, πολιτικής τοποθέτησης και εκλογικής συμπεριφοράς συνιστά ερευνητικό ενδιαφέρον σειράς μελετητών.

Συγκεκριμένα έχει παρατηρηθεί πως, ανεξάρτητα από την αντικειμενική ταξική θέση που καταλαμβάνουν στην ταξική διάρθρωση ενός κοινωνικού σχηματισμού, πολλά άτομα αυτοπροσδιορίζονται ως μέλη της μεσαίας τάξης. Καθοριστική παράμετρος για το εν λόγω φαινόμενο συνιστά, σύμφωνα με τον Goldthorpe και τους συνεργάτες του (1969), η οικονομική ανάπτυξη, η αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος και οι αλλαγές της καταναλωτικής συμπεριφοράς που αυτή συνεπάγεται. Οι Anderson και Curtis (2012), μελετώντας δεδομένα από 44 χώρες, αναδεικνύουν τη σημασία που έχουν οι εισοδηματικές ανισότητες που σημειώνονται μεταξύ των κοινωνικών τάξεων ενός κοινωνικού σχηματισμού για την πρόσληψη της ταξικής θέσης των ατόμων (Curtis 2013: 207). Επιπλέον, η ανάλυση του Curtis (2013) σχετικά με την αυτοτοποθέτηση των ατόμων στη μεσαία τάξη σε 15 χώρες δείχνει την επίδραση του διαθέσιμου εισοδήματος. Με την αύξηση του εισοδήματος αυξάνεται και η πιθανότητα μέλη των κατώτερων στρωμάτων να αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως ανήκοντες στη μεσαία τάξη (Curtis 2013: 212). Παρόμοια εξέλιξη παρουσιάζεται στη μελέτη των Μπιθυμήτρη, Σπυροπούλου και Κληρονόμου (2022: 13) και στην Ελλάδα, όπου από τον Ιούνιο του 2017 ταυτόχρονα με τη μείωση του αριθμού των ανθρώπων που

δηλώνουν πως αντιμετωπίζουν δυσκολίες να ανταποκριθούν στις οικονομικές υποχρεώσεις τους μειώνεται και ο αριθμός όσων αυτοπροσδιορίζονται ως μέλη της εργατικής τάξης.

Ακόμα, παρά τη φθίνουσα σημασία που συχνά αποδίδεται στην ταξική διάρθρωση ως επιδραστικό παράγοντα για την εκλογική συμπεριφορά των ατόμων στους σύγχρονους κοινωνικούς σχηματισμούς (Clark & Lipset 1991) σειρά μελετητών έχουν καταδείξει τη σημαντική σχέση μεταξύ της συγκεκριμένης μεταβλητής και της εκλογικής συμπεριφοράς των υποκειμένων (Αρανίτου & Κουστένης 2022, Ares 2022, Evans & Oracic 2021, Μπιθυμήτρης, Σπυροπούλου, Κληρονόμος 2022, Robinson et al. 2021,). Ωστόσο, η επίδραση της ταξικής θέσης στην εκλογική συμπεριφορά δεν σημαίνει πως αποτελεί κύρια ή μοναδική παράμετρο διαμόρφωσης της πολιτικής στάσης και εκλογικής προτίμησης των υποκειμένων. Η μελέτη έξι χωρών της δυτικής Ευρώπης όπου τα κόμματα της άκρας δεξιάς σε εκλογικές αναμετρήσεις έχουν συγκεντρώσει τουλάχιστον 12%, αναδεικνύει ότι η εργατική τάξη είναι καθοριστική δεξαμενή ψήφων για την άκρα δεξιά, εφόσον περίπου το 50% των ψηφοφόρων τους ανήκουν στην εργατική τάξη. Το 31% των βιομηχανικών εργατών και των 23% τμημάτων της εργατικής τάξης στον τομέα των υπηρεσιών ψήφισε κόμματα της άκρας δεξιάς, ενώ το 23% όσων απείχαν από τις εκλογές είναι μέλη της εργατικής τάξης (Oesch & Rennwald 2018). Η πολιτική στήριξη της εργατικής τάξης σε κόμματα της (άκρας) δεξιάς με οικονομικά νεοφιλελεύθερες θέσεις που βρίσκονται σε αντίθεση με το οικονομικό συμφέρον της, χαρακτηρίζεται συχνά ως «αφύσικη» πολιτική συμπεριφορά (Achterberg & Houtman 2006). Η εν λόγω ερμηνεία εκκινεί από την πρόσληψη κομμουνιστικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων ως αυτονόητη πολιτική επιλογή της εργατικής τάξης (Ελευθερίου 2021: 116, 133) και την οικονομική κατάσταση των ανθρώπων ως καθοριστική για την εκλογική συμπεριφορά παράμετρος (Paldam & Lewis-Beck: 2000). Ωστόσο, σύμφωνα με τους Achterberg & Houtman (2006: 76-77) η προτίμησή αυτή συνδέεται με τον πολιτισμικό συντηρητισμό της εργατικής τάξης, ο οποίος από την πλευρά του είναι αποτέλεσμα του περιορισμένου μορφωτικού επιπέδου και πολιτισμικού και κεφαλαίου της (Achterberg & Houtman 2006: 76-77).

Τέλος, οι Robinson και άλλοι (2021) έδειξαν ότι οι ρητές, αλλά και συμβολικές, αναφορές στην εργατική τάξη, στο πλαίσιο μιας προεκλογικής εκστρατείας, έχουν θετική επίδραση στη δημιουργία ταυτίσεων της εν λόγω κοινωνικής τάξης με τον φορέα ή υποψήφιο, χωρίς να οδηγούν σε αποστοίχιση των μεσαίων στρωμάτων

(Robinson et al. 2021: 741). Η σημασία της προσφοράς (supply) αναφορών στην ταξική θέση των μελών του εκλογικού σώματος, στην υποστήριξη των οποίων αποσκοπεί ένας πολιτικός φορέας ή μεμονωμένος υποψήφιος, αναδεικνύεται και στις έρευνες των Evans και Oracic (2021) και της Ares (2022) ως καθοριστική παράμετρος για την ενεργοποίηση της συγκεκριμένης διαιρετικής τομής (cleavage). Με άλλα λόγια, η ενεργοποίηση της ταξικής θέσης ως σημαντική για την εκλογική προτίμηση των ψηφοφόρων παράμετρος, εξαρτάται ουσιωδώς από την αναφορά των πολιτικών ελίτ σε αυτήν (Robinson et al. 2021: 742).

2.1. Ο προσδιορισμός των κοινωνικών τάξεων

Ο προσδιορισμός και η προοπτική εξέλιξης των κοινωνικών τάξεων συνιστούν επίδικο αντικρουόμενων αντιλήψεων περί κοινωνικής δομής (Αρανίτου 2019: 93, Milios & Economakis 2011). Κοινή συνισταμένη όλων των προσεγγίσεων μελέτης των κοινωνικών τάξεων είναι πως η παρατηρούμενη άνιση κατανομή φυσικών και υλικών πόρων στις ανθρώπινες κοινωνίες, δεν συνιστά φυσική κατάσταση των πραγμάτων αλλά «συνδέεται και είναι αποτέλεσμα της ανθρώπινης συμπεριφοράς» (Αρανίτου 2019: 30). Ο Wright κατηγοριοποιεί τις διαφορετικές προσεγγίσεις του ζητήματος της ταξικής διάρθρωσης στη βάση του επιπέδου στο οποίο εστιάζουν κατά την ανάλυση της ταξικής θέσεις των υποκειμένων. Οδηγείται έτσι στις τρεις ακόλουθες αναλυτικές κατηγορίες (Wright 2009: 101):

- (1) Προσεγγίσεις, οι οποίες εκκινώντας από το έδαφος της μαρξιστικής σκέψης εστιάζουν στις δομικές και συστημικές παραμέτρους διαμόρφωσης των κοινωνικών τάξεων.
- (2) Αναλύσεις, οι οποίες εξελίσσοντας το έργο του Weber, επικεντρώνουν στις κοινωνικές θέσεις που καταλαμβάνουν οι τάξεις ως ομάδες ανθρώπων σε σχέση με άλλες κοινωνικές ομαδοποιήσεις, τον έλεγχο κοινωνικών πόρων και τις συγκέντρωση ευκαιριών ζωής.
- (3) Μελέτες της κοινωνικής διαστρωμάτωσης οι οποίες επικεντρώνουν στα χαρακτηριστικά και τις υλικές συνθήκες όπως αποτυπώνονται στην βιωμένη πραγματικότητα των υποκειμένων.

Ακολουθώντας την ως άνω κατηγοριοποίηση, θα σκιαγραφήσουμε στην παρούσα ενότητα τα κεντρικά χαρακτηριστικά των ρευμάτων σκέψης που εστιάζουν στην μελέτη και ανάλυση των κοινωνικών τάξεων.

2.2. Η μαρξιστική προσέγγιση

Από τη θέση της μαρξιστικής προσέγγισης του ζητήματος, η ύπαρξη των τάξεων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον τρόπο παραγωγής, ενώ «ο τρόπος παραγωγής αναφέρεται αποκλειστικά στον πυρήνα των ταξικών σχέσεων, όχι στις ταξικές σχέσεις ως τέτοιες» (Μηλιός & Οικονομάκης 2007). Η συγκεκριμένη μορφή που λαμβάνουν οι κοινωνικές τάξεις, είναι πάντοτε αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξης της ταξικής πάλης (Σακελλαρόπουλος 2014: 193). Της σύγκρουσης δηλαδή μεταξύ των θεμελιωδώς αντίθετων συμφερόντων της εργατικής τάξης και των κεφαλαιοκρατών. Βασικό κριτήριο της μαρξιστικής σύλληψης της κοινωνικής διάρθρωσης είναι η σχέση των υποκειμένων με τα μέσα παραγωγής (Wright 2009, Milios & Economakis 2011, Demironic 2007: 38). Όπως επισημαίνει ο Σακελλαρόπουλος η ποσότητα του κοινωνικού πλούτου που διαθέτει ένα πρόσωπο, αλλά και η θέση που καταλαμβάνει στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, είναι δευτερεύουσας σημασίας (Σακελλαρόπουλος 2014: 193). Ωστόσο, η ταξική θέση που κατέχει ένα άτομο στην κοινωνική δομή σχετίζεται με τον ρόλο που καταλαμβάνει εντός της ιδεολογικής και πολιτικής αναπαραγωγής ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού (Milios & Economakis 2011: 230, Σακελλαρόπουλος 2014: 196). Μολονότι στη μαρξιστική θεωρία, εργατική και αστική τάξη λογίζονται ως οι δύο βασικές τάξεις, η εν λόγω προσέγγιση δεν σημαίνει πως εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν υφίσταται και άλλες κοινωνικές τάξεις (Milios & Economakis 2011: 229, 230, Poulantzas 1980, 2008, Σακελλαρόπουλος 2014: 200). Αφενός επειδή υπάρχουν και άλλοι τρόποι παραγωγής στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών, αφετέρου διότι «ορισμένες από τις ταξικές λειτουργίες της κυρίαρχης τάξης κατά κανόνα εκχωρούνται σε κοινωνικές ομάδες που δεν εντάσσονται στην κυρίαρχη τάξη (δεν είναι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής)» (Μηλιός 2002).

Η κατανόηση της σχέσης των δύο βασικών για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής κοινωνικών τάξεων ως σχέσης εκμετάλλευσης είναι κεντρικής σημασίας για την μαρξιστική εννοιολόγηση της τάξης (Wright 2009 & 2015), καθώς σειρά

εισοδηματικών ανισοτήτων είναι απότοκη δομικών ανισοτήτων σε σχέση με τα δικαιώματα και τις εξουσίες πάνω στους παραγωγικούς πόρους. Εξελίσσοντας τη θέση του Sørensen (2000), ο Wright προσδιορίζει την εκμετάλλευση ως συνθήκη όπου πληρείται το σύνολο των παρακάτω κριτηρίων: (1) Η αρχή της αντίστροφης αλληλεξαρτημένης ευημερίας, η οποία περιγράφεται ως συνθήκη όπου η ευημερία των εκμεταλλευτών εξαρτάται αιτιακά από τη μείωση της υλικής ευημερίας των εκμεταλλευόμενων. (2) Η αρχή του αποκλεισμού: κατάσταση όπου η εν λόγω αντίστροφη εξάρτηση της ευημερίας εκμεταλλευτών και εκμεταλλευόμενων εξαρτάται από τον αποκλεισμό των τελευταίων από την πρόσβαση σε ορισμένους παραγωγικούς πόρους. (3) Η αρχή της απαλλοτρίωσης: Ο αποκλεισμός παράγει υλικά πλεονεκτήματα για τους εκμεταλλευτές και τους φέρνει σε θέση όπου έχουν τη δυνατότητα να οικειοποιηθούν τους κόπους εργασίας των εκμεταλλευόμενων (Wright 2015: 84).

2.3. Η βεμπεριανή παράδοση

Μολονότι η έννοια της κοινωνικής τάξης στο συνολικό έργο του Weber δεν καταλαμβάνει κεντρική θέση, συνιστά παρά ταύτα αφετηρία για σειρά μελετών επί του ζητήματος των τάξεων (Gane 2005, Wright 2015). Η ενασχόληση του Weber με τις κοινωνικές τάξεις εκκινεί από το ενδιαφέρον να κατανοήσει τη διαφορετική κατανομή ευκαιριών ζωής των ανθρώπων στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Σε αντιδιαστολή με τις ομάδες γοήτρου (status groups) και τα κόμματα, τα οποία κατά τον Weber προκύπτουν μέσω κοινωνικών διεργασιών και πράξεων συνασπισμού, οι τάξεις δεν αποτελούν σχήματα που προκύπτουν μέσω κοινωνικών διεργασιών (Gane 2005: 211).

Προσδιορίζει μια τάξη ως ομάδα ανθρώπων, οι ευκαιρίες ζωής των οποίων καθορίζονται από το ίδιο αιτιακό στοιχείο. Το εν λόγω στοιχείο αντιπροσωπεύεται αποκλειστικά από οικονομικά συμφέροντα σε σχέση με την ιδιοκτησία αγαθών και την ευκαιρία απόκτησης εισοδήματος (Wright 2015: 44), ωστόσο σε αντιδιαστολή με τη μαρξιστική σκοπιά δεν συνδέεται με την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής.

Στο «Ομάδες γοήτρου και τάξεις» ο Weber αναφέρεται σε τέσσερις κύριες κοινωνικές τάξεις: 1) την εργατική τάξη στο σύνολό της, 2) τη μικροαστική τάξη, 3) σε διανοούμενους που δεν διαθέτουν ιδιοκτησία και 4) ειδικευμένους τεχνικούς και σε όσους διαθέτουν λόγω της περιουσίας που κατέχουν και του μορφωτικού τους επιπέδου

προνομακή θέση (Weber 1978 στον Gane 2005: 213). Ως ταξική θέση ορίζεται η τυπική πιθανότητα της προμήθειας αγαθών, της θέσης του ατόμου ως φορέας ενός τρόπου ζωής και του εσωτερικού πεπρωμένου ζωής του που καθορίζεται από τη δυνατότητα απόκτησης εισοδήματος και υπηρεσιών εντός του δοσμένου οικονομικού συστήματος (Butterwegge 2022, Ritsert 1987: 21).

Συνεπώς, στη βεμπεριανή παράδοση της ταξικής ανάλυσης, η ταξική θέση συνδέεται με την θέση των υποκειμένων στην αγορά εργασίας, αλλά και τις δυνατότητες των υποκειμένων να καταναλώνουν αγαθά και υπηρεσίες (Wright 2015: 11). Η εν λόγω προσέγγιση διαπλέκεται με άλλες κοινωνικές ομαδοποιήσεις, όπως τις «ομάδες γοήτρου» (status groups). Ωστόσο, οι δύο κατηγορίες παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές σχετικά με τον τρόπο κατά τον οποίο επιδρούν στην διαμόρφωση ανισοτήτων σε συμβολικό αλλά και υλικό επίπεδο. Η τάξη επηρεάζει απευθείας τους όρους υλικής διαβίωσης, καθώς ορίζει την δυνατότητα πρόσβασης σε οικονομικούς πόρους και περιουσιακά στοιχεία ενώ το γόητρο (status) μονάχα εμμέσως, αφού συνδέεται και με τη δυνατότητα απόκτησης κοινωνικής αναγνώρισης η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την μονοπωλιακή κατοχή συμβολικών και υλικών αγαθών (Wright 2015: 27).

Προκειμένου μια κοινωνική ομάδα ανθρώπων να διαθέτει προνομακή πρόσβαση σε θέσεις εργασίας και αγαθά, τα οποία συνεπάγονται υψηλή κοινωνική αναγνώριση, άλλες κοινωνικές κατηγορίες ανθρώπων *per definitionem* αποκλείονται από την πρόσβαση στα εν λόγω αγαθά (Wright 2009: 104). Ως εκ τούτου, παρατηρούνται σημαντικές διαφορές σε σχέση με τις ευκαιρίες που έχει μια ομάδα, να αποκτήσει πρόσβαση σε θέσεις εργασίας, υλικά και συμβολικά αγαθά. Οι ταξικές διαφορές συνδεόνται με τις κοινωνικές ανισότητες και τους διαχωρισμούς που διαπερνούν την κοινωνία, ωστόσο η ταξική θέση «δεν αποτελεί ικανή και αναγκαία συνθήκη για την κοινωνική θέση του ατόμου», καθώς το σύνολο των κοινωνικών συμβάσεων, ηθών και τρόποι ζωής που αποδίδουν κύρος εκφύονται από τις ομάδες γοήτρου και αναπαράγονται από αυτές (Αρανίτου 2019: 45).

2.3 Κοινωνική διαστρωμάτωση και η οπτική του Bourdieu

Οι μελετητές της κοινωνικής διαστρωμάτωσης προσεγγίζουν το ζήτημα των τάξεων από τη σκοπιά του μεθοδολογικού ατομικισμού. Η εν λόγω προσέγγιση εστιάζει στις

ατομικές ιδιότητες (φύλο, ηλικία, εθνικότητα, θρησκεία, εκπαιδευτικό επίπεδο και κοινωνική συμπεριφορά), τις συνθήκες ζωής και την κοινωνική συμπεριφορά των υποκειμένων. Ο συνδυασμός των εν λόγω παραμέτρων, εκ των οποίων κάποιοι παραμένουν σταθεροί καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής των ανθρώπων και κάποιοι μεταβάλλονται, σε συσχέτιση με τις υλικές συνθήκες διαβίωσης ορίζουν την ταξική θέση (Αρανίτου 2019: 34). Οι μελετητές της κοινωνικής διαστρωμάτωσης εστιάζουν στις διαδικασίες και τους μηχανισμούς της κοινωνικής «ταξιθέτησης» των υποκειμένων. Αναδεικνύουν εκείνα τα χαρακτηριστικά των ατόμων που λειτουργούν ως μηχανισμοί που ορίζουν την πρόσβαση ή τον αποκλεισμό τους από συγκεκριμένες θέσεις εργασίας και των ευκαιριών ζωής που αυτές συνεπάγονται (Wright 2009: 109-110)

Κατά τον Bourdieu οι κοινωνικές τάξεις συγκροτούνται ως σχετικά αυτόνομοι χώροι, η δομή των οποίων είναι αποτέλεσμα της κατανομής οικονομικού και πολιτισμικού κεφαλαίου και στις οποίες αντιστοιχεί ένας συγκεκριμένος τρόπος και μια στάση ζωής (Bourdieu 1984: 260). Ο Γάλλος στοχαστής εισάγει τις έννοιες του πολιτισμικού, κοινωνικού και συμβολικού κεφαλαίου προκειμένου να αναδείξει τις πολυδιάστατες μορφές με τις οποίες επιδρά η συσσώρευση και αναπαραγωγή του κεφαλαίου στην κοινωνική ολότητα. Αποτελεί εγγεγραμμένη στις δομές αντικειμενική και υποκειμενική δύναμη καθώς και ρυθμιστική αρχή της εξελικτικής πορείας της κοινωνίας (Bourdieu 2012: 229, Bourdieu 1984: 282). Τούτο σημαίνει πως τα κοινωνικά συμβάντα δεν εξελίσσονται ανεξάρτητα από προηγούμενες ιστορικές στιγμές υπό την ισοδυναμία δυνάμεων και ευκαιριών, ως απόλυτα ίσος ανταγωνισμός. Αντιθέτως, η κατανομή του οικονομικού, πολιτισμικού και κοινωνικού κεφαλαίου μεταξύ των τάξεων είναι συμμετρικά και αντίστροφα δομημένη (Bourdieu 1984: 260).

Το οικονομικό κεφάλαιο μπορεί να μετατραπεί άμεσα σε χρήμα, αποτελεί ορατή δύναμη και χαίρει νομικής προστασίας (προστασία ιδιοκτησίας). Κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο ωστόσο, παρά το γεγονός ότι σχετίζονται με τη στενά οικονομική διάσταση του κεφαλαίου, δεν διαθέτουν την ίδια ορατότητα και υπόκεινται σε άλλους κανόνες συσσώρευσης, αναπαραγωγής και μεταβίβασης (Bourdieu 2012: 231). Η προσέγγιση του Bourdieu καταδεικνύει την εσωτερικευμένη και ενσωματωμένη διάσταση της κοινωνικής θέσης των υποκειμένων. Ως σωματοποιημένο πολιτισμικό κεφάλαιο προσδιορίζει τους κώδικες επικοινωνίας, γνώσεις ακόμα και χαρακτηριστικές διαλέκτους που υιοθετούν οι άνθρωποι σε θεσμοθετημένες ή μη

θεσμικές διαδικασίες μόρφωση και εκπαίδευση. Ως εκ τούτου, οι άνθρωποι είναι ασυνείδητα φορείς πολιτισμικού κεφαλαίου το οποίο συνιστά κομμάτι της ύπαρξης τους ακόμα και της στάσης του σώματος, του βαδίσματος τους. Η εν λόγω συνθήκη ενσωματωμένης και εσωτερικευμένης ύπαρξης του πολιτισμικού κεφαλαίου ως συστατικό στοιχείο των ανθρώπων, περιγράφεται από τον Bourdieu ως habitus (Bourdieu 2012: 233). Η αντικειμενική μορφή πολιτισμικού κεφαλαίου, η οποία είναι ορατή υπό τη μορφή έργων τέχνης, βιβλίων ή μουσικών οργάνων είναι στενά συνυφασμένη με την ικανότητα απόλαυσης και χρήσης αυτών των αντικειμένων. Η εν λόγω ικανότητα προκύπτει από διαδικασίες εκπαίδευσης και κοινωνικοποίησης, οι οποίες σε περιβάλλοντα με υψηλό κοινωνικό κεφάλαιο, μεταδίδονται καθ' όλη τη διάρκεια της κοινωνικής συναναστροφής μιας μεγαλύτερης γενιάς στη νεότερη. Σε περιβάλλοντα με χαμηλό κοινωνικό κεφάλαιο, οι συγκεκριμένες δεξιότητες αποκτούνται σε οικονομικά και χρονικά δαπανηρές διαδικασίες εκμάθησης. Το εν λόγω υπόβαθρο επηρεάζει συστηματικά και σε σημαντικό βαθμό και τις σχολικές και περαιτέρω ακαδημαϊκές επιδόσεις των υποκειμένων. Οικογένειες της εργατικής τάξης συχνά δεν διαθέτουν την οικονομική δυνατότητα να αναλαμβάνουν τα έξοδα διαβίωσης ενός μέλους τους μέχρι την απόκτηση ανώτατου τίτλου εκπαίδευσης. Τέλος, ο Bourdieu υπογραμμίζει τη σημασία μακροχρόνιων προσωπικών σχέσεων και οργανωμένων δικτύων συμφέροντος για την αναπαραγωγή των υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας, της οποίας χαρακτηρίζει ως κοινωνικό κεφάλαιο.

Στην πράξη της κοινωνιολογικής μελέτης οι τρεις ερευνητικές προσεγγίσεις της ανάλυσης των τάξεων εξελίσσονται ως ξεχωριστά πεδία. Έκαστη καταπιάνεται με σημαντικές για την συγκρότηση και αναπαραγωγή άνισων σχέσεων οικονομικής και κοινωνικής εξουσίας στους σύγχρονους κοινωνικούς σχηματισμούς. Ως εκ τούτου, ο Wright επισημαίνει την ανάγκη μεθοδολογικής σύνθεσης των θεωρητικών ρευμάτων (Wright 2009: 109) υπογραμμίζοντας πως μπορεί κανείς να είναι βεβηριανός για τη μελέτη της κινητικότητας των τάξεων, να ακολουθεί τον Bourdieu για τον προσδιορισμό του ταξικού ορισμού των τρόπων ζωής και μαρξιστής για να ασκήσει κριτική στην καπιταλιστική διάρθρωση της κοινωνίας (Wright 2015: ix).

3. Η μεσαία τάξη

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 παρατηρείται διεθνώς μια τάση σημαντικής υποχώρησης του ενδιαφέροντος πολιτικών κομμάτων, ακαδημαϊκών και δημοσιογράφων για την εργατική τάξη και αύξησης της σημασίας που αποδίδεται στα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Συστατικό της υπήρξε η στροφή των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων προς τη μεσαία τάξη, όπως αποτυπώνεται (μεταξύ άλλων) στη δήλωση του στελέχους του Εργατικού Κόμματος του Ηνωμένου Βασιλείου, John Prescott «Σήμερα όλοι είμαστε μεσαία τάξη» (Chakelian 2023), αλλά και στο αφήγημα για τη μεσαία τάξη ως απειλούμενη κοινωνική κατηγορία (Oesch 2022: 2). Η παρούσα ενότητα εστιάζει στις οπτικές που αναπτύσσονται από διαφορετικά θεωρητικά ρεύματα στην κοινωνική κατηγορία που βρίσκεται στο επίκεντρο της ανά χείρας εργασίας, τη «μεσαία τάξη». Στη συνέχεια θα σκιαγραφήσουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνικής μεσαίας τάξης, προκειμένου να κατανοήσουμε το ιστορικό προηγούμενο του περί μεσαίας τάξης λόγου το διάστημα 2017-2020.

3.1 Τι και ποιοι είναι η μεσαία τάξη;

Από τη σκοπιά της μαρξικής ανάλυσης, η ύπαρξη των μεσαίων στρωμάτων σε συνθήκες αναπτυγμένου καπιταλισμού φαντάζει ως ένα βαθμό παράδοξη, καθώς, σύμφωνα με όσα διατυπώνονται στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, η ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αναπόφευκτα επισύρει την εξαφάνιση της μεσαίας τάξης:

«Τα μέχρι τώρα μικρομεσαία στρώματα, μικροβιομήχανοι, μικροέμποροι και εισοδηματίες, βιοτέχνες και αγρότες, όλες αυτές οι τάξεις καταρακλούν στο προλεταριάτο, είτε επειδή το μικρό τους κεφάλαιο δεν αρκεί για μεγάλη βιομηχανική επιχείρηση και υποκύπτει στον ανταγωνισμό με τους μεγαλύτερους κεφαλαιοκράτες, είτε επειδή η δεξιοτεχνία τους εκμηδενίζεται από τους νέους τρόπους παραγωγής. Έτσι το προλεταριάτο στρατολογείται απ' όλες τις τάξεις του πληθυσμού» (Marx & Engels 1848/2004: 56)

Ως εκ τούτου, το αδιαμφισβήτητο γεγονός της αριθμητικής ανάπτυξης της μεσαίας τάξης στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού (και) κατά την μεταπολεμική περίοδο (Αρανίτου & Κουστένης 2022: 133, Oesch 2022) καθιστά την εν λόγω θέση σε κάποιο βαθμό ευάλωτη. Ωστόσο, όπως εξηγήσαμε και στην προηγούμενη ενότητα,

η κριτική που ασκείται στη συγκεκριμένη προσέγγιση στο έργο του Marx θα πρέπει να θεωρηθεί υπερβολική. Διότι, πέρα από την ενασχόληση του Marx με τις βασικές τάξεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, βρίσκουμε πληθώρα αναφορών στη σημασία άλλων τάξεων (MEW 8: 204 , MEW 23: 688, 784) ενώ, αναφερόμενος στη μεσαία τάξη, ο Marx «εξετάζει τον ρόλο της, τον πιθανό τρόπο και τις αιτίες αναπαραγωγής της» (Αρανίτου 2019: 97).

Καταδεικνύοντας την επιθυμία της μεσαίας τάξης να ενσωματωθεί στην αστική ο Bourdieu διαπιστώνει πως

«Η νέα ή ανανεωμένη αστική τάξη [...] βρίσκει τον φυσικό της σύμμαχο τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικό επίπεδο στη νέα μικροαστική τάξη, η οποία αναγνωρίζει σε εκείνη την πραγμάτωση του ανθρώπινου ιδανικού της (του δυναμικού στελέχους) και η οποία έχοντας εγκαταλείψει τον κάπως κατηφή ασκητισμό της ανερχόμενης μικροαστικής τάξης συνεργάζεται με ενθουσιασμό [...] ιδίως σε ό,τι αφορά την κατανάλωση και τις αντίστοιχες ανάγκες» (1984: 366, 367).

Εκκινώντας από το έργο του Weber, μελετητές όπως οι Wright Mills (1951), Giddens (1973) και Perkin (1983) εστιάζουν στη σημασία των κοινωνικών αποκλεισμών κάποιων υποκειμένων από την άνοδο στην κοινωνική ιεραρχία. Ο Mills περιγράφει τους εργαζομένους του λευκού κολάρου ως νέα μικροαστική τάξη των ΗΠΑ, η οποία σε αντιδιαστολή με τα παλαιά μικροαστικά στρώματα, δηλαδή τους μικρούς ιδιοκτήτες επιχειρήσεων, δεν κατέχει ατομική ιδιοκτησία, αλλά εξαρτάται από την ύπαρξη μεγάλων γραφειοκρατικών μονάδων (Wright Mills 1951: 68).

Εξελίσσοντας το σκεπτικό του Μαρξ, στο έργο του, ο Νίκος Πουλαντζάς αναλύει τα μεσαία ή μικροαστικά στρώματα, τα οποία διαχωρίζει σε παραδοσιακά και νέα (Poulantzas 1980). Ακολουθώντας τη μαρξική προσέγγιση, ως παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα ορίζει αυτοαπασχολούμενους, μικροϊδιοκτήτες και μικροεπιχειρηματίες, ενώ η ανάπτυξη της γραφειοκρατίας και των υπηρεσιών συνδέεται με την εμφάνιση της κοινωνικής κατηγορίας που προσδιορίζει ως νέα μικροαστικά στρώματα (Poulantzas 2008: 198), χαρακτηριστικό των οποίων είναι, αφενός, το υψηλό μορφωτικό επίπεδο και, αφετέρου, το διανοητικό αντικείμενο

εργασίας⁴ τους στην εκπαίδευση, τη δημόσια διοίκηση, τις υπηρεσίες (Αρανίτου, Κουστένης 2022: 134). Ο Πουλαντζάς αιτιολογεί τον προσδιορισμό των δύο διαφορετικών επαγγελματικών κατηγοριών ως τμημάτων της ίδιας τάξης, υποστηρίζοντας ότι αυτές οι διαφορετικές θέσεις στην παραγωγική διαδικασία και τη σφαίρα της οικονομίας παράγουν τα ίδια αποτελέσματα στο επίπεδο της πολιτικής και της ιδεολογίας (Poulantzas 2008: 198)⁵.

Ως αποτέλεσμα της μεθοδολογικής σύνθεσης της πουλαντζικής οπτικής με τη θέση του Michael Mann (2009), η Αρανίτου οδηγείται στο συμπέρασμα πως στη μεσαία τάξη ανήκουν ιδιοκτήτες μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων (μικροαστική τάξη), μισθωτοί υπάλληλοι που ανεβαίνουν τις εταιρικές και γραφειοκρατικές ιεραρχίες (καριερίστες), «μορφωμένα» συλλογικά οργανωμένα επαγγέλματα που ασκούνται με άδεια του κράτους (επαγγελματίες) (Αρανίτου & Κουστένης 2022: 136).

Ο Σακελλαρόπουλος απορρίπτει τη χρήση των όρων «μεσαία τάξη», «μικροαστική τάξη» ή «μεσαία στρώματα» καθώς παραπέμπουν σε μια πυραμιδική κοινωνική δομή, ενώ η σύλληψη της κοινωνίας ως σκαλοπάτι ανόδου και καθόδου συγκαλύπτει τον ουσιαστικό χαρακτήρα των τάξεων. Ακολουθώντας την αντίληψη του Althusser, σύμφωνα με την οποία η ύπαρξη των κοινωνικών τάξεων δεν προηγείται της ταξικής πάλης, σημειώνει πως παρά το γεγονός ότι συνεχώς συνάπτονται διαταξικές συμμαχίες οι οποίες αποσκοπούν στη διασφάλιση των μακροπρόθεσμων συμφερόντων τους, η θεμελιώδης διαμάχη των τάξεων δεν σταματάει ποτέ. Ως εκ τούτου, ο Σακελλαρόπουλος προκρίνει τη σύλληψη της μεσαίας τάξης ως ενδιάμεσης τάξης, η οποία υπάγεται στην αστική και την εργατική τάξη (Σακελλαρόπουλος 2014: 225, 226). Η συγκεκριμένη εννοιολόγηση σηματοδοτεί την ύπαρξη μιας τάξης «η οποία στο οικονομικό επίπεδο δεν είναι εκμεταλλεμένη αλλά λειτουργεί υποστηρικτικά στις δομές οικονομικής εκμετάλλευσης», στο έδαφος της ιδεολογίας συμβάλλει στην αναπαραγωγή των παραστάσεων που έχει η εργατική τάξη για την κοινωνική της θέση

---

⁴Η ταύτιση της διανοητικής εργασίας με την μη παραγωγική εργασία στην οποία προβαίνει ο Πουλαντζάς αποτελεί αντικείμενο κριτικής σειράς μαρξιστών μελετητών (Δεδουσόπουλος 1983), η παρουσίαση των οποίων ωστόσο υπερβαίνει σημαντικά τον ερευνητικό σκοπό της παρούσας εργασίας.

⁵ Προσεγγίζοντας την θεωρία του Πουλαντζά από κριτική σκοπιά, οι Milios & Economakis (2011) εκτιμούν πως τα υποσύνολα της μεσαίας τάξης που κατατάσσονται από τον Πουλαντζά στην ίδια τάξη συνιστούν στην πραγματικότητα τμήματα διαφορετικών τάξεων. Ως εκ τούτου προτείνουν να κατανοηθούν ως μεσαία αστική (ή μεσοαστική) τάξη, η παραδοσιακή μικροαστική τάξη και νέα μικροαστική τάξη (Milios & Economakis 2011: 226).

και τη σχέση της με άλλα τμήματα της κοινωνίας, ενώ σε «πολιτικό επίπεδο διακρίνεται από μια αμφιθυμία ως προς το με ποια από τις δύο θεμελιώδεις τάξεις θα συμμαχήσει» (Σακελλαρόπουλος 2014: 226). Μονάχα μέσω της σύνθετης προσέγγισης, επισημαίνει ο μελετητής, είναι εφικτό να κατανοήσουμε πως ένας «ιδιοκτήτης μιας μικρής βιοτεχνίας βρίσκεται σε κατώτερη κοινωνική τάξη, συγκεκριμένα στη μικροαστική, σε σχέση με τον μισθωτό διευθυντή μιας μεγάλης πολυεθνικής εταιρείας, που ανήκει στην αστική τάξη» (Σακελλαρόπουλος 2014: 194, 195).

Μολονότι στο πλαίσιο της παρούσας ενασχόλησης με τη μεσαία τάξη επικεντρωθήκαμε κατά κύριο λόγο σε στοχαστές που προσεγγίζουν το ζήτημα στο έδαφος της κοινωνιολογίας, δεν μπορούμε παρά να προχωρήσουμε σε μια έστω σύντομη αναφορά στην πρόσληψη της μεσαίας τάξης ως εισοδηματικής κατηγορίας, όπως προκρίνεται από σειρά οικονομολόγων μελετητών (Adelman & Morris 1967, Atkinson & Brandolini 2010, Estache & Leipziger 2009, Landes 1998, Pressman 2007). Ο προσδιορισμός της μεσαίας τάξης στη βάση εισοδήματος όπως προκρίνεται από τον ΟΟΣΑ, την Παγκόσμια τράπεζα και άλλους διεθνείς φορείς και δεξαμενές σκέψης του νεοφιλελευθερισμού (Slobodian 2018: 19-25, Ταστούγλου 2022: 107-113) εμφανίζεται να είναι στενά συνυφασμένη με την ευρέως αποδεκτή σύλληψη της μεσαίας τάξης ως απειλούμενη από εξαφάνιση κοινωνική τάξη (Oesch 2022, PEW Research Centre 2012 & 2015, Ricci 2020).

Ως εισοδηματική κατηγορία προσδιορίζεται η μεσαία τάξη και στο δελτίο για την ελληνική οικονομία που εκδόθηκε στις 20. Φεβρουαρίου 2020 υπό τον τίτλο «Η υπερφορολόγηση της μεσαίας τάξης...» από τον Σύνδεσμο Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ) όπου διαπιστώνεται πως «η μεσαία τάξη βρίσκεται σε καθοδική πορεία» ενώ το υπό συζήτηση στρώμα προσδιορίζεται «ως το μερίδιο των νοικοκυριών με διαθέσιμο εισόδημα μεταξύ του 75% και του 200% του διάμεσου εισοδήματος όλων των νοικοκυριών. Με τους ορισμούς αυτούς, στη μεσαία εισοδηματική τάξη ανήκουν χονδρικά 1 στους 2 Έλληνες (54%)» (ΣΕΒ 2020: 1).

Ο Oesch απορρίπτει σθεναρά την χρήση του εισοδήματος ως (μοναδικού) προσδιοριστικού κριτηρίου, εφόσον όπως επισημαίνει οδηγεί σε λανθασμένους τρόπους ανάγνωσης της πραγματικότητας. Τονίζει πως σκοπός της ανάλυσης των ταξικών θέσεων και συσχετισμών οφείλει να είναι η κατανόηση των δομικών στοιχείων της κοινωνικής και οικονομικής ανισότητας. Στο πλαίσιο αυτό, το εισόδημα συνιστά

απότοκο της ταξικής θέσης, όχι όμως ικανό στοιχείο προσδιορισμού αυτής (Αρανίτου 2019: 192, Oesch 2022: 3-4).

Επακόλουθο της σύλληψης της μεσαίας τάξης ως εισοδηματικής κατηγορίας είναι η συμπερίληψη έτερων κοινωνικών ομάδων στην ίδια κατηγορία και η συσκότιση σημαντικών για την κατανόηση της κοινωνικής κίνησης παραμέτρων. Ο προσδιορισμός των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων ως νοικοκυριών που διαθέτουν 60-75% του μέσου εισοδήματος αλλά και η εναλλακτική κατηγοριοποίηση της μεσαίας τάξης ως το 60% του διάμεσου εισοδήματος έχουν ως αποτέλεσμα η μεσαία τάξη να αποτελεί το αριθμητικά μεγαλύτερο στρώμα του εκάστοτε υπό εξέταση κοινωνικού σχηματισμού. Με άλλα λόγια, ως ανήκοντες στη μεσαία τάξη λογίζονται όλοι εκτός από τους πολύ φτωχούς ανθρώπους ή/ και αποδέκτες κοινωνικών επιδομάτων και των πολύ πλούσιων τμημάτων του πληθυσμού (Oesch 2022: 4). Η συγκεκριμένη σύλληψη της μεσαίας τάξης δεν αλλοιώνει μονάχα την αναλυτική και ερμηνευτική δυνατότητα ενασχόλησης με την ταξική διαστρωμάτωση των κοινωνικών σχηματισμών του 21^{ου} αιώνα, αλλά και την ιστορία του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Τα μεσαία κοινωνικά στρώματα συγκροτήθηκαν από εκείνο το τμήμα της κοινωνίας το οποίο ήταν αναγκασμένο να εργάζεται για να αποκτήσει οικονομικούς πόρους, αλλά διέθετε το μορφωτικό επίπεδο για να καταλαμβάνει θέσεις υψηλής εξειδίκευσης (Hobsbawm 1999 στον Oesch 2022: 5). Η εν λόγω κοινωνική τάξη, παρά το γεγονός ότι σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους και ως επακόλουθο των δημόσιων δομών πανεπιστημιακής και τεχνικής εκπαίδευσης διέθεταν αυξημένες ευκαιρίες ζωής, σε καμία ιστορική στιγμή δεν έχει αποτελέσει το πολυπληθέστερο κοινωνικό στρώμα (Wright 2009: 113, Oesch 2022).

Εκκινώντας μεθοδολογικά από την νεοβεμπεριανή ταξική ανάλυση του Goldthorpe (Goldthorpe et al. 1969, Li & Silbermann 1999) ο Oesch επισημαίνει πως από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα τα μισθωτά τμήματα των μεσαίων στρωμάτων έχουν σημειώσει άνευ προηγουμένου αριθμητική αύξηση (Oesch 2022). Στο εν λόγω κοινωνικό στρώμα κατατάσσονται ανώτατα διευθυντικά στελέχη και επιστημονικά επαγγέλματα υψηλής ειδίκευσης (ανώτερη μεσαία τάξη) και τεχνικά επαγγέλματα, μεσαία διευθυντικά στελέχη και ημειδικευμένα (semiskilled) επαγγέλματα (κατώτερη μεσαία τάξη). Ο Oesch προτάσσει πέραν της κάθετης διαρθρωτικής δομής και την εισαγωγή περαιτέρω διευκρινιστικών κριτηρίων σε οριζόντιο επίπεδο, τα οποία αποτυπώνουν την διαφορετική εργασιακή λογική (work logic) η οποία κυριαρχεί στα επιμέρους τμήματα

των κοινωνικών τάξεων και οι οποίες είναι χρήσιμα εργαλεία για την περαιτέρω κατανόηση της πολιτικής και κοινωνικής συμπεριφορά των επιμέρους ομάδων.

Ως εκ τούτου, σε οριζόντιο επίπεδο εντοπίζονται οι ακόλουθες τέσσερις κατηγορίες: 1. η εργασιακή λογική της ανεξαρτησίας, η οποία χαρακτηρίζει τους εργοδότες και τους ελεύθερους επαγγελματίες, 2. η τεχνική εργασιακή λογική, η οποία συναντάται σε εξειδικευμένους τεχνικούς, τεχνίτες και χειρωνακτικά επαγγέλματα 3. η οργανωτική εργασιακή λογική διευθυντών, λογιστών και υπαλλήλων γραφείου 4. η διαπροσωπική λογική εργασίας του κλάδου των υπηρεσιών, που διαπερνά και τα επαγγέλματα υγείας, εκπαίδευσης και ημειδικευμένα κοινωνικά και πολιτισμικά επαγγέλματα (Oesch 2022: 7). Βάσει του συγκεκριμένου προσδιορισμού ως

- **μισθωτά τμήματα της μεσαίας τάξης** προσδιορίζονται οι ακόλουθοι: κοινωνικά και πολιτισμικά επαγγέλματα ανώτατης τριτοβάθμιας εκπαίδευσης⁶ (πχ. ιατροί, καθηγητές πανεπιστημίου), ειδικοί τεχνικών επαγγελμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (πχ. ειδικοί πληροφοριακών συστημάτων), Διευθυντικά στελέχη τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (πχ. στελέχη της αγοράς, χρηματοοικονομικοί διευθυντές), κοινωνικά και πολιτισμικά επαγγέλματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (πχ. δάσκαλοι, κοινωνικοί λειτουργοί), τεχνικά επαγγέλματα (πχ. τεχνικοί σχεδιαστές, ηλεκτρολόγοι), διευθυντές (πχ. λογιστές, φορολογικοί υπάλληλοι).
- **παραδοσιακή ανώτερη μεσαία τάξη** λογίζονται ελεύθεροι επαγγελματίες και μεγάλοι εργοδότες που είναι κάτοχοι μεταπτυχιακού ή διδακτορικού τίτλου σπουδών (πχ. επιχειρηματίες, δικηγόροι)
- **ανήκοντες στην κατώτερη μεσαία τάξη** προσδιορίζονται πτυχιούχοι ιδιοκτήτες μικρών επιχειρήσεων που απασχολούν εργαζόμενους (πχ. ιδιοκτήτες εστιατορίων, αγρότες), ιδιοκτήτες μικρών επιχειρήσεων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης χωρίς εργαζόμενους (πχ. ιδιοκτήτες μικρών μαγαζιών, κομμωτές) και προσωπικό γραφείου δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Oesch 2022: 8)

---

⁶ Με μεταπτυχιακό ή διδακτορικό τίτλο σπουδών.

3.2 Η ελληνική μεσαία τάξη

Προτού αναφερθούμε σε επόμενη ενότητα στο γενικότερο κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον, εντός του οποίου εξελίσσεται ο περί μεσαίας τάξης λόγος θα εστιάσουμε στην ελληνική μεσαία τάξη, η οποία την τελευταία δεκαετία έχει απασχολήσει σειρά μελετητών (Αρανίτου 2019, Αρανίτου & Κουστένης 2022, Μπιθουμήτρης, Σπυροπούλου, Κληρονόμος 2022, Οικονομάκης et al. 2015, Παναγιωτόπουλος 2021, Σακελλαρόπουλος 2014, Sakellaropoulos 2017).

Σε αντιστοιχία με άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς του ανεπτυγμένου καπιταλισμού κατά την μεταπολεμική περίοδο, έτσι και στην Ελλάδα η μεσαία τάξη αποτέλεσε τη νομιμοποιητική βάση στην οποία στηρίχθηκαν τα κόμματα και οι μηχανισμοί εξουσίας της μετεμφυλιακής περιόδου αλλά και της μεταπολίτευσης (Αρανίτου 2019: 216-229, Αρανίτου & Κουστένης 2022, Παναγιωτόπουλος 2021: 97). Ωστόσο, η διαφορετική ανάπτυξη παλαιών και νέων μικροαστικών στρωμάτων η οποία χαρακτηρίζει την περίοδο από την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία έως και την έναρξη της κρίσης χρέους, επέσυρε σημαντικές ιδεολογικές και πολιτικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της μεσαίας τάξης (Παναγιωτόπουλος 2021: 225).

Η κατά Πουλαντζά παραδοσιακή μικροαστική τάξη διατήρησε ένα σχετικά μεγάλο ποσοστό απασχόλησης ακόμα και κατά την περίοδο ένταξης της Ελλάδας στη ζώνη του Ευρώ (Αρανίτου 2019: 119). Σημείωσε εντυπωσιακή άνοδο από το τέλος της στρατιωτικής δικτατορίας και έπειτα, με τον αριθμό των μικρών επιχειρήσεων με έως εννέα εργαζόμενους να αυξάνεται από 405.000 το 1978, σε 490.000 το 1988 (Σακελλαρόπουλος 2014: 289). Παρά το γεγονός ότι Αρανίτου και Σακελλαρόπουλος προσδιορίζουν τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις ως κορμό της παραδοσιακής μεσαίας τάξης και χρησιμοποιούν το κριτήριο της μη-διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου, οι δύο μελετητές οδηγούνται σε διαφορετικά συμπεράσματα σχετικά με τις προϋποθέσεις διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Ο Σακελλαρόπουλος (2014), μάλιστα, εκτιμά πως οι επιχειρηματίες με έως εννέα μισθωτούς απασχολούμενους ανήκουν στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη, τη στιγμή που η Αρανίτου θέτει το όριο στους πέντε εργαζόμενους (Αρανίτου 2019: 156,181).

Η ανάλυση των δεδομένων από την Έρευνα Αγοράς Εργασίας της ΕΛΣΤΑΤ στην οποία προβαίνει ο Σακελλαρόπουλος, αναδεικνύει ότι κατά την πενταετία 2009- 2014, το ποσοστό της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό

μειώθηκε κατά 4,2%, ενώ αντιθέτως το ποσοστό της εργατικής τάξης αυξήθηκε σημαντικά κατά 6,2%. Για το διάστημα 2009-2017⁷ καταγράφηκε μικρή μεγέθυνση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης (+0,6%) ενώ η νέα μικροαστική τάξη σημειώνει μείωση κατά 8,1% (Sakellaropoulos 2019: 136).

Κατά την αποτίμηση της Αρανίτου δε, την περίοδο 2009-2017, η παραδοσιακή μικροαστική τάξη συρρικνώθηκε και το ποσοστό της στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό της χώρας από 13,9% το 2009 έφτασε το 11,1% το 2017, ενώ η νέα μικροαστική τάξη αυξήθηκε (από 24,6% του ΟΕΠ φτάνει στο 27,5%) , τη στιγμή που η εργατική τάξη παρουσίασε σχετική σταθερότητα (2009: 48,9% 2017: 50%) (Αρανίτου 2019: 185).

Τα παραδοσιακά μεσαία στρώματα, τα οποία σε περιόδους πολιτικής κυριαρχίας της δεξιάς υπό την ταμπέλα των φιλήσυχων νοικοκυραίων με πρωταρχικό μέλημα την εξασφάλιση της οικονομικής αναπαραγωγής της οικογένειας και η σύμπλευση με το κυρίαρχο ηθικό-πολιτισμικό πνεύμα της εποχής, εξελίχθηκαν στη συνέχεια σε κρίκο υποστήριξης του εκπεφρασμένου από το ΠΑΣΟΚ αιτήματος για αλλαγή (Αρανίτου 2019: 131, Παναγιωτόπουλος 2021: 99-105). Η εν λόγω σύμπλευση της μεσαίας τάξης με το υπόλοιπο ιστορικό μπλοκ, στο οποίο βασίστηκε η πολιτική κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ υπό την ηγεσία του Ανδρέα Παπανδρέου, κατέστη εφικτή μέσω ιδιαίτερης κρατικής μέριμνας για το εν λόγω στρώμα και ιδιαίτερα θετικές επικλήσεις στους «μικρομεσαίους» από το κυβερνών κόμμα (Αρανίτου 2019: 136, Κουστένης 2018). Ως προς το συγκριτικά με την υπόλοιπη Ευρώπη μεγάλο αριθμό μικρών επιχειρήσεων, ο οποίος συχνά παρατίθεται ως απόδειξη της ελληνικής ιδιαιτερότητας αξίζει να σημειωθεί πως σε επίπεδο αριθμού επιχειρήσεων η Ελλάδα απέχει ελάχιστα από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Η ιδιαιτερότητα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού καθίσταται ωστόσο ορατή, σε σχέση με την συμβολή των μικρών επιχειρήσεων στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία, η οποία το 2016 ανέρχεται σε 34,3% όταν ο μέσος ευρωπαϊκός όρος βρίσκεται στο 20,9%. Στον τομέα της απασχόλησης όπου οι μικρές ελληνικές επιχειρήσεις εκπροσωπούν το 57,3% της απασχόλησης, όταν το αντίστοιχο μέσο ποσοστό στην ΕΕ ανέρχεται σε 29,8% (Αρανίτου 2019: 122).

Ωστόσο, υπήρχαν και στις περιόδους που οι κυβερνητικές πολιτικές και η πιστοληπτική πολιτική του χρηματοοικονομικού τομέα ευνοούσε την ανάπτυξη μικρών και

---

⁷ τελευταίο τρίμηνο του 2009 έως και το τέλος του δεύτερου τριμήνου του 2017.

μικρομεσαίων επιχειρήσεων, φωνές οι οποίες θεωρούσαν πως η παραδοσιακή μικροαστική τάξη λειτουργεί ως τροχοπέδη για τον εξευρωπαϊσμό της χώρας και την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας (Αρανίτου 2019: 142). Σε συνδυασμό με το αφήγημα περί πολιτισμικού διυσμού, εντός του οποίου (και) η παραδοσιακή μικροαστική τάξη παρουσιάζεται ως φορέας οθωμανικών πολιτικών και πολιτισμικών καταλοίπων, που αντιστέκεται στον αναγκαίο εξευρωπαϊσμό της Ελλάδας, θέτοντας το συλλογικό καλό της χώρας σε κίνδυνο, συγκροτεί το νομιμοποιητικό υπόβαθρο των κυβερνήσεων Σημίτη και Καραμανλή (Αρανίτου & Κουστένης 2022: 169). Επιπλέον αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της νομιμοποίησης των μνημονίων καθώς σύμφωνα με την εν λόγω οπτική, τόσο η κρίση όσο και οι αντιστάσεις που εκδηλώθηκαν ενάντια στις μνημονιακές πολιτικές οφείλονται στην άρνηση εγκατάλειψης πολιτισμικών καταλοίπων του προηγούμενου αιώνα (Diamantouros 2013: 225). Η συγκεκριμένη οπτική υιοθετείται από τα νέα μικροαστικά στρώματα, η δυναμική εξέλιξη των οποίων από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα μετασχηματίζει το πρόσωπο της ελληνικής μεσαίας τάξης.

Η εμφάνιση περισσότερων μεγάλων επιχειρήσεων στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης συμβάδισε με την ανάγκη στελέχωσής τους με ειδικευμένο και μορφωμένο ανθρώπινο δυναμικό (Σακελλαρόπουλος 2014: 289). Ακόμα, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 η δημιουργία του ΕΣΥ καθώς και ενός ευρύτερου πλέγματος δημοσίου συστήματος παιδείας, η ανάπτυξη του ευρύτερου δημοσίου τομέα και της αυτοδιοίκησης δημιούργησαν τις προϋποθέσεις αριθμητικής αύξησης των νέων μικροαστικών στρωμάτων (Αρανίτου 2019: 138). Παράλληλα με την αριθμητική αύξησή τους καταγράφεται η ιδεολογική επικράτηση του ατομισμού και του καταναλωτικού ναρκισσισμού (Παναγιωτόπουλος 2021: 81) καθώς: *«Για αυτούς που συγκροτούν το νέο αυτό ρεύμα εντός της νέας μικροαστικής τάξης, ο ρυθμιστικός ρόλος, το ορατό χέρι του κράτους πρέπει να αντικατασταθεί από την αυτορρύθμιση, δηλαδή το αόρατο χέρι της αγοράς.»* (Αρανίτου 2019 : 152). Συμβαδίζει με την περίοδο του «εκσυγχρονισμού» και της «επανάδρυσης του κράτους» όπως εκπροσωπήθηκαν από τις κυβερνήσεις του Κώστα Σημίτη (ΠΑΣΟΚ) και του Κώστα Καραμανλή (ΝΔ). Κοινή συνισταμένη των δυο πολιτικών αφηγήσεων αποτελεί αφενός ο επαναπροσδιορισμός της σχέσης κράτους και αγοράς δια της περικοπής του δημοσίου τομέα, ιδιωτικοποιήσεων και αποκρατικοποιήσεων, μείωσης εποπτικού ρόλου του κράτους έναντι της αγοράς και επιλεκτικών μέτρων απορρύθμισης. Από την άλλη, ο μετασχηματισμός της διοικητικής

δομής του κράτους μέσω της ίδρυσης μιας σειράς ανεξάρτητων αρχών σε τομείς ιδιαίτερης οικονομικής σημασίας (Αρανίτου, Παπαβλασσόπουλος, Σπουρδαλάκης 2011: 43, Ioakimidis 2000).

Η ελληνική μεσαία τάξη ενστερνίζεται σε σημαντικό βαθμό την απορρύθμιση του προστατευτικού κοινωνικού πλέγματος μιας προηγούμενης περιόδου και συντάσσεται στο όνομα της «ισχυρής Ελλάδας» με την μεταρρυθμιστική ατζέντα των κυβερνήσεων της προμνημονιακής περιόδου. (Αρανίτου 2019 : 152, Αρανίτου, Παπαβλασσόπουλος, Σπουρδαλάκης 2011, Moschonas 2001: 16, Nicolacopoulos 2005: 260, Spourdalakis 2008).

Με την υπογραφή του πρώτου προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής, η ελληνική μεσαία τάξη εισέρχεται οριστικά σε περίοδο οικονομικής αλλά και πολιτισμικής κρίσης. Ο Παναγιωτόπουλος (2021) στη μελέτη του περιγράφει το πολιτισμικό και κοινωνιολογικό υπόβαθρο των εξελίξεων που σκιαγραφήσαμε πιο πάνω. Προσεγγίζει τα μεσαία στρώματα και την ιστορία τους στην Ελλάδα τόσο κατά τη διάρκεια της κρίσης όσο κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, υπερβαίνοντας τις παραδοσιακές διαιρέσεις της θεωρίας της διαστρωμάτωσης. Η ανάλυσή του καταδεικνύει τη σημασία του θεσμού της οικογένειας για στο σχέδιο κοινωνικής ανέλιξης των μεσαίων στρωμάτων αλλά και τη σημασία της εκπαίδευσης ως εργαλείο επίτευξης των εν λόγω προσδοκιών και την ιδιόκτητη στέγη ως χώρο πραγμάτωσής του (Παναγιωτόπουλος 2021 : 108).

Η υποβόσκουσα από τα μέσα τις δεκαετίας του 1990 κρίση πολιτικής εκπροσώπησης (Nicolacopoulos 2005, Σπουρδαλάκης & Τάσσης 2022: 23) επιταχύνεται ραγδαία από τη στιγμή που η παγκόσμια οικονομική και χρηματοπιστωτική κρίση, εμφανίζεται στην Ελλάδα ως κρίση χρέους, για την αντιμετώπιση της οποίας προκρίνονται μέτρα εσωτερικής υποτίμησης. Στην από-ευθυγράμμισης και επανευθυγράμμισης του εκλογικού σώματος, η οποία καταγράφηκε στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις του 2012, τα μεσαία στρώματα, ιδίως η νέα μικροαστική τάξη έπαιξαν καθοριστικό ρόλο. Συγκεκριμένα, η στροφή των παραδοσιακών και νέων μικροαστικών στρωμάτων προς το ΣΥΡΙΖΑ αποτέλεσε σημαντική προϋπόθεση για την διαμόρφωση κυβερνητικής προοπτικής του ΣΥΡΙΖΑ (Αρανίτου & Κουστένης 2022: 169).

4. Περικείμενο

Αποσκοπώντας να συλλάβουμε τη λειτουργία του περί μεσαίας τάξης λόγου των δύο πολιτικών αρχηγών κατά το διάστημα 2017-2020 θα εξετάσουμε στην παρούσα ενότητα το πολιτικό τοπίο εντός του οποίου αυτός εξελίσσεται. Για την κατανόηση του κομματικού ανταγωνισμού της εν λόγω περιόδου και των ευρύτερων κοινωνικών συνθηκών που τον καθορίζουν, είναι απαραίτητο να εστιάσουμε στη κατάρρευση του κομματικού τοπίου της μεταπολίτευσης και τις ριζικές ανακατατάξεις που σημειώθηκαν στη συνέχεια. Το «big bang του κομματικού συστήματος» (Ιωαννίδης & Τσαουσάκης 2020: 15) το 2012 ως μεταφορά της οικονομικής κρίσης στο πεδίο της πολιτικής (Βούλγαρης & Νικολακόπουλος 2014: 16) είναι ορατό σε σειρά δεδομένων τα οποία θα αναλυθούν στο παρόν κεφάλαιο. Στο πλαίσιο του θεωρητικού υποβάθρου, το οποίο αναπτύξαμε στην ενότητα 1.3. η μείωση της κομματικής ταύτισης και η εκλογική αποευθυγράμμιση (Τεπέρογλου & Τσατσάνης 2014: 34-38) αποτελούν ορατά σημεία μιας κρίσης ηγεμονίας. Δηλαδή της αδυναμίας ομαλής αναπαραγωγής της διαδικασίας οικοδόμησης συναίνεσης ετερόκλητων κοινωνικών ομάδων σε ένα συγκεκριμένο μοντέλο άσκησης (και πολιτικής) εξουσίας (Vance 2017: 6). Στο πλαίσιο αυτό, ο εκφερόμενος από τους πολιτικούς αρχηγούς λόγος συνιστά μέσο συγκρότησης και σφυρηλάτησης μιας συμμαχίας κοινωνικών δυνάμεων, η οποία διεκδικεί να σχηματίσει ένα νέο ιστορικό μπλοκ. Με άλλα λόγια, σε μια περίοδο αποδέσμευσης από πολιτικά κόμματα με τα οποία κοινωνικές τάξεις και άλλες κοινωνικές ομαδοποιήσεις είχαν συστρατευθεί σε προηγούμενες ιστορικές στιγμές, οι πολιτικοί αρχηγοί διεκδικούν να προκαλέσουν νέες πολιτικές ταυτίσεις. Ο κομματικός ανταγωνισμός εξελίσσεται ως πάλι για την αναδιοργάνωση κοινωνικών συμμαχιών για την συγκρότηση ενός νέου, δυνάμει ηγεμονικού, σχεδίου πολιτικής εξουσίας.

4.1. Ο πολιτικός ανταγωνισμός γύρω από τον άξονα μνημόνιο/αντιμνημόνιο

Από την άνοιξη του 2011, οι επιπτώσεις της εφαρμογής του πρώτου μνημονίου είχαν γίνει ευρύτερα αισθητές και εκδηλώνονται μαζικές κοινωνικές αντιδράσεις. Τους πρώτους μήνες του 2012 αρχίζει να καταγράφεται μια πρωτόγνωρη αποδέσμευση του εκλογικού σώματος από τις εγκαθιδρυμένες πολιτικές ταυτότητες. Αποτυπώνεται με τον πλέον καθαρό τρόπο στον εκλογικό σεισμό του Μαΐου 2012 όπου μόνο το 40% των ψηφοφόρων ψήφισε όπως το 2009 (Βούλγαρης & Νικολακόπουλος 2014: 18-19).

Το υπόλοιπο 60% άλλαξε κομματική προτίμηση, ενώ το 40% αποφάσισε το τελευταίο δεκαπενθήμερο πριν τις βουλευτικές εκλογές τι θα ψηφίσει (Βούλγαρης & Νικολακόπουλος 2014: 21).

Το Μάιο 2012 η ΝΔ υπό την ηγεσία του Αντώνη Σαμαρά καταγράφει το χαμηλότερο εκλογικό ποσοστό της ιστορίας της και το ΠΑΣΟΚ χάνει την παγιωμένη στη μεταπολίτευση θέση του δεύτερο πόλου του δικομματισμού, ενώ ο ΣΥΡΙΖΑ αναδεικνύεται σε αξιωματική αντιπολίτευση. Για να κατανοήσουμε το μέγεθος της πολιτικής μετατόπισης που συντελείται στις εκλογές του 2012, αξίζει να σημειωθεί ότι το έως τότε κόμμα της ριζοσπαστικής αριστεράς κατέγραψε από το Σεπτέμβριο 2009 έως και το Μάιο του 2012 μια κατά 300% αύξηση της εκλογικής του δύναμης (Ελευθερίου 2024: 207). Η γιγάντωση του ΣΥΡΙΖΑ από την έναρξη της κρίσης έως την ανάδειξή του σε κυβερνητικό κόμμα συμβαδίζει με την εκφορά ενός αντιμνημονιακού λόγου, ο οποίος ενσωματώνει σχήματα και μοτίβα εθνικής ανεξαρτησίας και εγκλήσεις στο λαό (Ελευθερίου 2018: 279, Stavrakakis & Katsambekis 2014: 127).

Κατά το εν λόγω διάστημα σημειώνεται ωστόσο και μια ραγδαία μείωση της εμπιστοσύνης σε πολιτικά κόμματα, το κοινοβούλιο και την κυβέρνηση (Γεωργιάδου & Καφέ 2018: 93). Τα ποσοστά αποχής από τις εκλογικές αναμετρήσεις αρχίζουν να αυξάνονται. Συγκεκριμένα, ενώ το 2009 στις τελευταίες εθνικές εκλογές πριν από την ψήφιση του (πρώτου) μνημονίου, η αποχή ανήλθε σε 29,05% αυξήθηκε στο 34,88% στις κάλπες του Μαΐου 2012 και το Ιούνιο 2012 έφτασε το 37,51% (Ιωαννίδης & Τσαουσάκης 2020: 15). Μειώθηκε ελαφρώς στις βουλευτικές εκλογές του Ιανουαρίου 2015 (36,06%) όταν ο ΣΥΡΙΖΑ ως κύριος εκφραστής των ισχυρών και ετερόκλητων αντιμνημονιακών στάσεων κέρδισε τις εκλογές, συγκεντρώνοντας το 36,34% των ψήφων.

Ο σχηματισμός κυβέρνησης συνεργασίας μεταξύ του ΣΥΡΙΖΑ τους «Ανεξάρτητους Έλληνες» (ΑΝΕΛ), δύο προερχόμενων από διαμετρικά αντίθετα ιδεολογικά ρεύματα κομμάτων, είναι αφενός αποτέλεσμα της κυριάρχησης του άξονα μνημόνιο – αντιμνημόνιο (Artelaris & Tsirbas 2018: 590, Rori 2016: 9), ο οποίος επικαθόρισε τον κομματικό ανταγωνισμό το διάστημα εφαρμογής των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής (Tsatsanis, Teperoglou & Seriatos 2020: 3). Οφείλεται αφετέρου στη

σταθερή από το 2012 άρνηση συνεργασίας του ΚΚΕ με τον ΣΥΡΙΖΑ (Σπουρδαλάκης & Τάσσης 2022: 32).

Ο δρόμος της διαπραγμάτευσης της πρώτης κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ με τους εκπροσώπους του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ), της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) αποδείχθηκε μακρύς και ακανθώδης (Rogi 2016: 9). Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί πως παρά τις μεγάλες δυσκολίες της κυβέρνησης Τσίπρα, να φέρει το προαναγγελθέν τέλος των Μνημονίων, ο νέος Πρωθυπουργός συγκέντρωσε το πρώτο τετράμηνο της θητείας του ποσοστά δημοτικότητας που στην Ελλάδα δεν έχουν ιστορικό προηγούμενο. Συγκεκριμένα, το 60% του εκλογικού σώματος διατηρούσε θετική άποψη για τον νέο Πρωθυπουργό και περίπου 2/3 του εκλογικού σώματος θεωρούσε πως οι πρώτες ενέργειες του Αλέξη Τσίπρα στο ανώτατο πολιτικό αξίωμα της χώρας κινούνται στη σωστή κατεύθυνση. Με άλλα λόγια, η διείσδυση του πρόεδρου του ΣΥΡΙΖΑ υπερέβαινε τα εκλογικά ποσοστά του κόμματός του (Μοσχονάς & Σεριάτος 2022: 181).

Τον Ιούνιο 2015 η απαίτηση εφαρμογής περαιτέρω μέτρων λιτότητας, όπως διατυπώθηκε από τον τότε πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Jean Claude Juncker οδήγησε σε διαπραγματευτικό αδιέξοδο. Απορρίπτοντας την πρόταση ως προσπάθεια εξευτελισμού και ως αντίθετη προς τις ιδρυτικές αρχές και αξίες Ευρώπης, ο Πρωθυπουργός ανακοινώνει την διεξαγωγή δημοψηφίσματος επί της αποδοχής ή απόρριψης της πρότασης Juncker (Artelaris & Tsirbas 2018: 593, Rontos et al 2016: 139).

Το δημοψήφισμα διεξήχθη στις 5 Ιουλίου 2015 υπό συνθήκες ακραίας πόλωσης (Boukala & Dimitriadi 2016, Γεωργιάδου & Καφέ 2018: 97, Rogi 2016) με τα κόμματα του κυβερνητικού συνασπισμού, τη νεοναζιστική Χρυσή Αυγή και τα κόμματα της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς να υποστηρίζουν την απόρριψη της πρότασης (όχι) και τη ΝΔ, το ΠΑΣΟΚ, το Ποτάμι και άλλες νεοφιλελεύθερες δυνάμεις χωρίς κοινοβουλευτική εκπροσώπηση να έχουν τεθεί υπέρ της αποδοχής του προτεινόμενου πακέτου μέτρων. Το ΚΚΕ, θεωρώντας πως οι δύο επιλογές του δημοψηφίσματος συγκροτούν ένα ψευδοδίλλημα, καλούσε το εκλογικό σώμα να ρίξει άκυρα ψηφοδέλτια στην κάλπη της 5ης Ιουλίου (Artelaris & Tsirbas 2018: 593). Από την πλευρά των υποστηρικτών του «Όχι» η θέση αυτή πλαισιώθηκε ως επιλογή αξιοπρέπειας και περηφάνειας, που θα ισχυροποιήσει την κυβέρνηση και θα ενισχύσει

την διαπραγματευτική της θέση αλλά και ως απόφαση ανάκτησης της λαϊκής κυριαρχίας (Boukala & Dimitriadi 2016: 11). Οι δυνάμεις που υποστήριζαν το «Ναι» συντάχθηκαν με την ανάγνωση των ευρωπαϊών αξιωματούχων, από τη σκοπιά των οποίων το διεκύβευμα του δημοψηφίσματος ήταν η απόφαση για την συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωζώνη (Rori 2016: 12). Επιχειρηματολογία που σε συνδυασμό με την επιβολή των capital controls και την αναστολή λειτουργίας των ελληνικών τραπεζών στις 29 Ιουνίου φάνταζε ρεαλιστική.

Τασσόμενο υπέρ του «Όχι», το 61,3% του εκλογικού σώματος απέρριψε την εφαρμογή περαιτέρω μέτρων λιτότητας. Η εν λόγω επιλογή πλειοψήφησε σε κάθε εκλογική περιφέρεια, ενώ ανά περιοχές καταγράφηκαν σημαντικές διαφοροποιήσεις, οι οποίες θεμελιώνουν μια στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ της ταξικής θέσης και τοποθέτησης στο πλαίσιο του δημοψηφίσματος (Artelaris & Tsirbas 2018, Κουστένης 2019, Rontos et al. 2016: 143). Η ανάλυση των εκλογικών αποτελεσμάτων σε σχέση με 67 κοινωνιοχωρικούς δείκτες στην Αττική αναδεικνύει πως όσο υψηλότερο είναι ανά δήμο ο αριθμός των κατοίκων με υψηλό εισόδημα και όσο μικρότερος ο αριθμός ανθρώπων με χαμηλό εισόδημα, τόσο αυξάνεται η υποστήριξη του «ναι» (Rontos et al. 2016: 146). Ο δήμος με την μεγαλύτερη συγκέντρωση ατόμων με υψηλά εισοδήματα κατέγραψε και το μεγαλύτερο ποσοστό της συγκεκριμένη επιλογής στην Αττική (Rontos et al. 2016: 146). Επιπλέον, η μελέτη των Artelaris & Tsirbas, η οποία εξετάζει τη σχέση μεταξύ οικονομικής κατάστασης και του εκλογικού αποτελέσματος του δημοψηφίσματος στις 13 περιφέρειες της χώρας αναδεικνύει την συσχέτιση μεταξύ της έκτασης ανεργίας και φτώχειας ανά περιφέρεια και της επιλογής του «Όχι» (Artelaris & Tsirbas 2018: 603). Ακόμα, το «Όχι» υπερισχύει στους ανέργους, τους αγρότες, τους μισθωτούς ιδιωτικού και δημοσίου τομέα και τους σπουδαστές. Η επιλογή του «Ναι» είναι κυρίαρχη στο μη ενεργά εργατικό δυναμικό και έχει μεγαλύτερη διείσδυση σε όσους είναι απόφοιτη υψηλότερης εκπαιδευτικής βαθμίδας (Γεωργιάδου & Καφέ 2018: 97). Τέλος, αξίζει να αναφερθεί πως οι αυτοαπασχολούμενοι επιστήμονες, ως υποκατηγορία των νέων μικροαστικών στρωμάτων είναι η μόνη κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορία που δεν υπερψήφισε την επιλογή του «όχι» στο Δημοψήφισμα (48%) (Κουστένης 2019).

Το δημοψήφισμα, όπου αποχή από την κάλπη ανήλθε σε 37,85%, αποτελεί ύψιστη αλλά και ύστατη στιγμή πόλωσης γύρω από τον άξονα μνημόνιο/αντιμνημόνιο (Ιωαννίδης & Τσαουσάκης 2020: 18), της διαχωριστικής γραμμής που «έτμησε

κάθετα» τον άξονα αριστερά/δεξιά (Βούλγαρης & Νικολακόπουλος 2014: 16). Ενδεικτική είναι η συσχέτιση των αποτελεσμάτων του δημοψηφίσματος με την κομματική προτίμηση των βουλευτικών εκλογών του Ιανουαρίου 2015. Συγκεκριμένα, το 82% των ψηφοφόρων του ΣΥΡΙΖΑ, το 76% των ψηφοφόρων των ΑΝΕΛ, αλλά και το 71% όσων ψήφισαν Χρυσή Αυγή, 63% όσων έδωσαν την ψήφο τους στην Ένωση Κεντρώων και – ενάντια στην εκπεφρασμένη θέση του κόμματος – το 59% των ψηφοφόρων του ΚΚΕ ψήφισαν «Όχι». Την επιλογή του «Ναι» έκαναν το 75% όσων τον Ιανουάριο 2015 ψήφισαν ΝΔ, 71% των ψηφοφόρων του Ποταμιού και 57% όσων έδωσαν ψήφο στον εκλογικό συνασπισμό του ΠΑΣΟΚ με τη ΔΗΜΑΡ (Δημοκρατική Συμπαρατάξη (Γεωργιάδου & Καφέ 2018: 99).

Τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος και η συσχέτισή τους με δείκτες που σχετίζονται με την ταξική θέση, όπως έχουν αναπτυχθεί στο κεφάλαιο 2 συνιστούν ισχυρές ενδείξεις, ότι η πόλωση γύρω από τον άξονα μνημόνιο/ αντιμνημόνιο έχει ταξικά χαρακτηριστικά.

4. 2. Η επιστροφή της πολιτικής πόλωσης γύρω από τον άξονα αριστερά/δεξιά

Παρά την ισχυρή επιβεβαίωση του αιτήματος τερματισμού των πολιτικών λιτότητας στο δημοψήφισμά, στις 13 Ιουλίου 2015 ο Αλέξης Τσίπρας υπογράφει τη νέα δανειακή σύμβαση της χώρας, το Τρίτο Μνημόνιο επικυρώνεται από 222 βουλευτές του κοινοβουλίου το δεκαπενταύγουστο 2015. Στις κάλπες του Σεπτεμβρίου 2015 ο ΣΥΡΙΖΑ επιχειρεί να επανανοηματοδοτήσει την αξίωσή του να κυβερνήσει, παρουσιάζοντας τον εαυτό του ως νέα, ηθική και άφθαρτη δύναμη (Ελευθερίου 2024: 241), παραθέτοντας την επαναπροσφυγή στις κάλπες ως απόδειξη ήθους και ταπεινότητας μετά την αποδεδειγμένη αδυναμία υλοποίησης των δεσμεύσεων του Ιανουαρίου και Ιουλίου (Roti 2016: 15).

Στις εθνικές εκλογές της 20ης Σεπτεμβρίου 2015 ο ΣΥΡΙΖΑ αναδεικνύεται εκ νέου ως πρώτο κόμμα με 35,46% ενώ η ΝΔ υπό την μεταβατική ηγεσία του Βαγγέλη Μείμαράκη βρίσκεται στη δεύτερη θέση, συγκεντρώνοντας 28,09%. Σχηματίζεται εκ νέου αποτελούμενος από τον ΣΥΡΙΖΑ και τους ΑΝΕΛ κυβερνητικός συνασπισμός, ο οποίος ωστόσο έχει απωλέσει το νομιμοποιητικό του υπόβαθρο.

Από την επομένη της δεύτερης ευκαιρίας που έδωσε το εκλογικό σώμα στο ΣΥΡΙΖΑ (Ιωαννίδης & Τσαουσάκης 2020: 18) το αίσθημα ανεκτικότητας και ουδετερότητας του εκλογικού σώματος απέναντι στο κόμμα του Αλέξη Τσίπρα μειώνεται αισθητά (Νικολακόπουλος 2016 στους Μοσχονάς & Σεριάτος 2022: 178). Στο πλαίσιο εφαρμογής των μέτρων που συνδέονται με την ολοκλήρωση της δεύτερης αξιολόγησης το κόμμα καταγράφει σημαντική δημοσκοπική καθίζηση και κινείται πλέον κοντά στο 20% (Μοσχονάς & Σεριάτος 2022: 184). Με την μείωση των δημοσκοπικών ποσοστών του ΣΥΡΙΖΑ σημειώνεται η πρωτόγνωρη για κυβερνητικό κόμμα αύξηση της πολιτικής αντιπάθειας απέναντι στο κόμμα αλλά και αρνητικές για τον πρόεδρό του απόψεις (Μοσχονάς & Σεριάτος 2022: 188-190). Συγκεκριμένα, κατά την τριετία 2016-2019 το ποσοστό όσων δηλώνουν πως δεν θα ψήφιζαν ποτέ ΣΥΡΙΖΑ⁸ δεν πέφτει ποτέ κάτω από 60% ενώ αντίστοιχα υψηλό είναι και το ποσοστό των αρνητικών απόψεων για τον τότε Πρωθυπουργό της χώρας (Μοσχονάς & Σεριάτος 2022: 188-190). Στον πολιτικό λόγο του κυβερνώντος πλέον ΣΥΡΙΖΑ η επίδραση του νεοφιλελευθερισμού είναι ορατή (Ταστσόγλου 2022: 257), ωστόσο το κόμμα επιχειρεί μέσω της άσκησης επιδοματικής πολιτικής και την ψήφιση νόμων για τη διεύρυνση των κοινωνικών δικαιωμάτων, να επιβεβαιώσει τις αριστερές πολιτικές καταβολές και την ταυτότητά του⁹.

Η ΝΔ, εκλέγει στις 10 Ιανουαρίου 2016 τον Κυριάκο Μητσοτάκη ως νέο της αρχηγό και σύντομα αρχίζει και σημειώνει δημοσκοπική άνοδο, με ποσοστά άνω του 30% (Μοσχονάς & Σεριάτος 2022: 184). Παρά το φιλελεύθερο πολιτικό προφίλ του νέου αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης, το κόμμα καταψηφίζει νομοθετικές πρωτοβουλίες της κυβέρνησης Τσίπρα όπως την επέκταση του συμφώνου συμβίωσης για ομόφυλα ζευγάρια, την διευκόλυνση απόκτησης ελληνικής ιθαγένειας για παιδιά μεταναστών και την αλλαγή της ταυτότητας φύλου (Rori 2019: 4, Tsatsanis, Tereroglou & Seriatos 2020: 5). Ακόμα, τοποθετώντας στελέχη που ανήκουν στη δεξιά πτέρυγα του κόμματος σε καίριες θέσεις, υπό την ηγεσία του Κυριάκου Μητσοτάκη το κόμμα ανασυγκροτείται υπό σαφώς δεξιό πολιτικό στίγμα (Mylonas 2021). Διατηρεί επιπλέον, ιδιαίτερα υψηλούς τόνους σε σχέση με το προσφυγικό, ενώ επενδύει στην ανάδειξη ζητημάτων εγκληματικότητας, τάξης και ασφάλειας (Χρυσόγελος 2022:

---

⁸ Σχετικά με την αρνητική κομματική ταύτιση (negative partisanship) βλ. Caruana, McGregor, Stephenson (2015) και Μοσχονάς & Σεριάτος 2022: 175-180.

⁹ Σχετικά με τη δομή του ιδεολογικού χώρου στην Ελλάδα βλ. Ανδρεάδης, Τεπέρογλου, Τσατσάνης (2017).

335). Την ίδια στιγμή, ως κύριος πολιτικός εκφραστής των δυνάμεων που στήριξαν το «Ναι» στο δημοψήφισμα, το κόμμα επενδύει στην πολιτική εκπροσώπηση των ηττημένων του δημοψηφίσματος (Χρυσόγελος 2022: 334).

Το καλοκαίρι 2018 οι διαπραγματεύσεις της ελληνικής κυβέρνησης με την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας για την επίλυση της δεκαετούς διαφωνίας των δύο κρατών ολοκληρώνονται με την υπογραφή της συμφωνίας των Πρεσπών. Το ζήτημα της ονομασίας της γείτονας χώρας έγινε αντικείμενο κοινωνικών αντιδράσεων και αφορμή νέων πολώσεων στο κομματικό σύστημα (Skoulariki 2021). Η ΝΔ εκφράζει την αντίθεσή της στην συμφωνία τόσο στο κοινοβούλιο όσο και με την παρουσία στελεχών της σε συλλαλητήρια εναντίον της συμφωνίας. Την ίδια στιγμή, η συμφωνία των Πρεσπών οδηγεί στην αποχώρηση των ANEL από την κυβέρνηση συνασπισμού με το ΣΥΡΙΖΑ (Skoulariki 2021, Tsatsanis, Teperoglou & Seriatos 2020).

Στις 26 Μαΐου 2019 διεξάγονται ευρωεκλογές, στις οποίες η ΝΔ συγκεντρώνοντας 33,12% των ψήφων καταγράφει την μεγαλύτερη διαφορά με τον ΣΥΡΙΖΑ (23,75%) που έχει καταγραφεί ποτέ μεταξύ πρώτου και δευτέρου κόμματος σε ευρωεκλογές (Κουστένης 2019: 37). Το απογοητευτικό για το τότε κυβερνών κόμμα αποτέλεσμα οδηγεί στην προκήρυξη πρόωρων βουλευτικών εκλογών, οι οποίες διεξάγονται στις 7 Ιουλίου 2019 (Tsatsanis, Teperoglou & Seriatos 2020: 1). Με ποσοστό 39,85% η ΝΔ κερδίζει τις πρώτες εθνικές εκλογές μετά το τέλος των Μνημονίων και σχηματίζει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Το κόμμα έλαβε την ψήφο περίπου 200.000 ανθρώπων που στις προηγούμενες εθνικές εκλογές είχαν επιλέξει το ΣΥΡΙΖΑ, απορρόφησε περίπου 250.000 ψήφους από την εκλογική δεξαμενή άλλων κομμάτων του δεξιού και φιλελεύθερου φάσματος¹⁰ και άντλησε περίπου 150.000 ψήφους εκλογέων που δεν συμμετείχαν στις εκλογές του 2015 (Κουστένης 2020: 38).

Ο ΣΥΡΙΖΑ κατορθώνει να αυξήσει τον αριθμό των ψηφοφόρων του κατά 440.000 ψήφους σε σχέση με τις Ευρωεκλογές,¹¹ ενώ σε σχέση με τις προηγούμενες εθνικές εκλογές το ποσοστό του ΣΥΡΙΖΑ μειώνεται μόνο κατά 4%, γεγονός που από

---

¹⁰ Στις εθνικές εκλογές 2019 η ΝΔ έλαβε το 15% των ψήφων που το 2015 είχε λάβει η Χρυσή Αυγή, το 30% της δύναμης των ANEL, 23% των ψήφων προς το Ποτάμι, το 20% των εκλογέων της Ένωσης Κεντρώων και 10% όσων στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015 είχαν επιλέξει την εκλογική συμμαχία μεταξύ ΠΑΣΟΚ & ΔΗΜΑΡ (Δημοκρατική Συμπάραταξη) (Κουστένης 2020: 38).

¹¹ Σχετικά με τη δυνατότητα σύγκρισης των αποτελεσμάτων εθνικών εκλογών με τα εκλογικά αποτελέσματα εκλογών δεύτερης τάξης βλέπε Reif & Schmitt (1980) και Τεπερόγλου 2016.

ορισμένους μελετητές ερμηνεύεται ως ανάδειξη ενός νέου δικομματισμού (Μαυρής 2020, Σπουρδαλάκης & Τάσσης 2022: 21,22, Κουστένης 2020). Σε σχέση με την κοινωνική σύνθεση της ψήφου των εθνικών εκλογών 2019 ο ΣΥΡΙΖΑ κατέγραψε σημαντικό προβάδισμα στην κατηγορία των ανέργων ενώ μείωσε την επιρροή του στην κατηγορία των μισθωτών με χαμηλές αποδοχές, παρέμεινε ωστόσο κυρίαρχος στα λαϊκά στρώματα. Στην κατηγορία των δημοσίων υπαλλήλων ο ΣΥΡΙΖΑ πλειοψήφησε καταγράφοντας 37% έναντι 33% της ΝΔ (Κουστένης 2020: 47). Η ΝΔ κατέγραψε σημαντική αύξηση στην επαγγελματική κατηγορία των ελεύθερων επαγγελματιών (+12%) ενώ ο ΣΥΡΙΖΑ σχεδόν διατήρησε τα ποσοστά του στην εν λόγω κατηγορία σε σχέση με την κάλπη του Σεπτεμβρίου 2015 (Κουστένης 2019).

Η μετεκλογική έρευνα των Τσατσάνη και Τσίρμπα (2022) δείχνει ότι το εισόδημα παραμένει σημαντική για την πολιτική συμπεριφορά παράμετρος και στις πρώτες εκλογές μετά το τέλος των μνημονίων. Συγκεκριμένα, εξετάζοντας την αλληλεπίδραση της παραμέτρου του περιβάλλοντος πολιτικής κοινωνικοποίησης και εισοδήματος, διαπιστώνεται πως οι μόνες περιπτώσεις όπου η επίδραση του εισοδήματος υπερτερεί της επίδρασης της οικογενειακής και κοινωνικής συναναστροφής, είναι στην περίπτωση των πολύ υψηλών εισοδημάτων (>75χιλ. Ευρώ ετησίως) και στα πολύ χαμηλά εισοδήματα (έως 6 χιλ. Ευρώ ετησίως). Συγκεκριμένα, ανεξαρτήτως αριστερής κοινωνικοποίησης τα υψηλά εισοδήματα επιδρούν στην κομματική ταύτιση με τη ΝΔ και ανεξαρτήτως δεξιάς οικογενειακής και κοινωνικής συναναστροφής, το χαμηλό εισόδημα επιδρά στην κομματική ταύτιση με τον ΣΥΡΙΖΑ (Τσατσάνης & Τσίρμπας 2022: 79). Ακόμα, η μελέτη των Μπιθυμήτρη, Σπυρόπουλου και Κληρονόμου δείχνει ότι η μεγαλύτερη στήριξη προς τη ΝΔ προέρχεται από την αστική και νέα μικροαστική τάξη αλλά και από τους αγρότες (Μπιθυμήτρη, Σπυρόπουλος & Κληρονόμος 2022: 30, 31), τη στιγμή που ο ΣΥΡΙΖΑ σε όλο το διάστημα 2014-2019 καταγράφει τη μεγαλύτερη διείσδυση στην εργατική τάξη και την παραδοσιακή μικροαστική τάξη (Μπιθυμήτρη, Σπυρόπουλος & Κληρονόμος 2022: 30, 31).

Συμπερασματικά, μετά τη de facto αποδοχή του μνημονίου και την εφαρμογή θέσεων οικονομικού φιλελευθερισμού από το ΣΥΡΙΖΑ και σε συνάρτηση με την πολιτική πόλωση γύρω από ζητήματα κοινωνικών δικαιωμάτων και εξωτερικής πολιτικής, η πολιτική πόλωση γύρω από τον άξονα αριστερά/ δεξιά εμφανίζεται ξανά ως κυρίαρχη γραμμή πολιτική πόλωσης. Ωστόσο, όπως αποτυπώνεται στα στοιχεία που παραθέσαμε πιο πάνω η ταξική θέση των υποκειμένων εξακολουθεί να επηρεάζει την πολιτική

προτίμηση για τη ΝΔ και το ΣΥΡΙΖΑ, γεγονός που αναμένουμε να αντανακλάται και στον περί μεσαίας τάξης λόγο των δυο πολιτικών αρχηγών που θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

5. Ερευνητικά ερωτήματα και μεθοδολογία έρευνας

Ανακεφαλαιώνοντας τα ως άνω, κατά την περίοδο που εξετάζουμε τόσο η ΝΔ και όσο και ο ΣΥΡΙΖΑ αντιμετωπίζουν- ως απότοκες της κυριαρχίας αντιμνημονιακών στάσεων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό– σημαντικές πολιτικές προκλήσεις. Με το δημοψήφισμα του 2015 να αποτελεί απώτατη στιγμή πόλωσης γύρω από την διαιρετική τομή μνημόνιο/αντιμνημόνιο, ο πολιτικός λόγος των δύο κύριων εκφραστών των δύο πόλων εξελίσσεται ως συνέχεια και προσπάθεια επανανοηματοδότησης των αφηγημάτων τους κατά τη συγκεκριμένη πολιτική στιγμή. Έτσι ο πολιτικός λόγος του Κυριάκου Μητσοτάκη στη ΔΕΘ το 2017 και 2018 είναι ο λόγος ενός πολιτικού αρχηγού, ο οποίος επιχειρεί να σφυρηλατήσει μια κοινωνική, πολιτική και ως εκ τούτου εκλογική συμμαχία μεταξύ δυνάμεων που στήριζαν τις πολιτικές επιλογές της ΝΔ σε προηγούμενες στιγμές της μνημονιακής περιόδου και να κερδίσει την εμπιστοσύνη κάποιων τμημάτων του ετερόκλητου αντιμνημονιακού κοινωνικού μπλοκ. Ως υπουργός της κυβέρνησης Σαμαρά αλλά και ως αρχηγός ενός κόμματος το οποίο – αν και σε μικρότερο βαθμό από το ΠΑΣΟΚ – υπέστη σημαντικές απώλειες λόγω της στήριξης του μνημονίου, η επιχειρούμενη από τον Κ. Μητσοτάκη διεύρυνση του κοινωνικού ακροατηρίου της ΝΔ είναι ιδιαίτερα σύνθετη διαδικασία.

Για τον ΣΥΡΙΖΑ ως κύριο εκφραστή του αντιμνημονιακού λόγου, η υπογραφή του τρίτου Μνημονίου καθιστά την ενσωμάτωση του συγκεκριμένου γεγονότος στο προϋπάρχον νοηματοδοτικό πλαίσιο αδύνατη. Ως εκ τούτου, ο λόγος του Αλέξη Τσίπρα αρθρώνεται καθ' όλη τη διάρκεια του υπό εξέταση διαστήματος ως προσπάθεια διατήρησης και διεύρυνσης του κοινωνικού μπλοκ στο οποίο στηρίχθηκε η ανάδειξη του κόμματος του ως (δυνάμει) κυβερνητικό παράγοντα σε συνθήκες όπου η βάση της εν λόγω συμμαχίας έχει πάψει να υφίσταται.

Τα δεδομένα που χρησιμοποιούνται για την παρούσα ανάλυση συλλέχθηκαν από την επίσημη ιστοσελίδα του Πρωθυπουργού της Ελλάδας (www.primeminister.gr) για το διάστημα κατά το οποίο ο Αλέξης Τσίπρας και ο Κυριάκος Μητσοτάκης κατείχαν το συγκεκριμένο αξίωμα και από τους ιστότοπους του ΣΥΡΙΖΑ (www.syriza.gr) και της

ΝΔ (www.nd.gr) για την περίοδο που διετέλεσαν αρχηγοί της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Τα υπό ανάλυση κείμενα αριθμήθηκαν σύμφωνα με την ημερομηνία εκφώνησής τους με τον ακόλουθο τρόπο:

Ομιλίες του Αλέξη Τσίπρας και του Κυριάκου Μητσοτάκη στη ΔΕΘ 2017-2020

	Ημερομηνία	Ομιλητής	Πηγή
1	10.09.2017	Τσίπρας	https://www.primeminister.gr/2017/09/11/18088
2	16.09.2017	Μητσοτάκης	https://nd.gr/nea/omilia-toy-proedroy-tis-neas-dimokratias-k-kyriakoy-mitsotaki-stin-82i-deth
3	09.09.2018	Τσίπρας	https://www.primeminister.gr/2018/09/09/20489
4	15.09.2018	Μητσοτάκης	https://nd.gr/nea/omilia-toy-proedroy-tis-neas-dimokratias-k-kyriakoy-mitsotaki-stin-83i-deth
5	07.09.2019	Μητσοτάκης	https://www.primeminister.gr/2019/09/07/22186
6	14.09.2019	Τσίπρας	https://www.syriza.gr/article/id/83027/Al.-Tsipras:-Eimaste-edw-kai-apeythynoyme-ena-anoichto-kalesma-gia-mia-ellada-sygchronh-dhmokratikh-koinwnikh.html
7	12.09.2020	Μητσοτάκης	https://www.primeminister.gr/2020/09/12/24760
8	19.09.2020	Τσίπρας	https://www.syriza.gr/article/id/97080/Al.-Tsipras:-Ta-enteka-amesa-metra-gia-th-diaswsh-ths-chwras--binteo.html

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης ως περί μεσαίας τάξης λόγος λογίζονται αφενός οι δηλώσεις που αναφέρονται στα μεσαία κοινωνικά στρώματα υπό τη χρήση του όρου «μεσαία τάξη», «μικροαστική τάξη», «μεσαία στρώματα», «μικρομεσαίοι» και «μεσαίοι», αφετέρου κείμενα/φράσεις οι οποίες αφορούν σε επιμέρους τμήματα και υποομάδες της κοινωνίας, τα οποία σύμφωνα με τις θεωρητικές προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν στο κεφάλαιο 3 ανήκουν στη μεσαία τάξη. Στη βάση του θεωρητικού υπόβαθρου σε συνδυασμό με το περιεχόμενο της υπό εξέταση περιόδου οδηγούμαστε στα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

EE1: Πώς προσδιορίζεται η μεσαία τάξη στον πολιτικό λόγο του εκάστοτε αρχηγού;

EE2: Σε ποιο βαθμό υπάρχουν αναφορές των ομιλητών στον τρόπο που αντιλαμβάνεται τη μεσαία τάξη ο πολιτικός αντίπαλος;

EE3: Ποια είναι η ιδεολογική τοποθέτηση του εκάστοτε πολιτικού αρχηγού στον εκφερόμενο περί μεσαίας τάξης λόγο;

EE4: Πώς νομιμοποιεί ο εκάστοτε πολιτικός αρχηγός το λόγο του;

5.1 Μεθοδολογία έρευνας

Θα εξετάσουμε τα ως άνω ερευνητικά ερωτήματα με τα ακόλουθα ρηματικά εργαλεία:

EE1: Προκειμένου να απαντήσουμε το πρώτο ερευνητικό ερώτημα θα αξιοποιήσουμε ό,τι ο Gee ονομάζει «εργαλείο αποξένωσης» (making strange tool) (Gee 2011: 13). Θα διερευνήσουμε με άλλα λόγια, όσα στο υπό εξέταση κείμενο θεωρούνται ήδη γνωστά και ποια στοιχεία παραμένουν αδιευκρίνιστα. Για να εξαγάγουμε όσο το δυνατό πιο ακριβή συμπεράσματα με βάση και τα βίντεο των σχετικών ομιλιών όπως υπάρχουν στο διαδίκτυο, θα εξετάσουμε το κείμενο και σε σχέση με τον τονισμό και τον ρυθμό με τον οποίο εκφέρεται (intonation) (Gee 2011: 28, 29) και ως προς την χρησιμοποιούμενη γραμματική και σύνταξη, λαμβάνοντας υπόψιν ότι λεπτομέρειες όπως για παράδειγμα η χρήση παθητικής ή ενεργητικής φωνής καθορίζουν το παραγόμενο νόημα (Gee 2011: 54). Με τον τρόπο αυτό, μπορούμε επιπλέον να εξαγάγουμε συμπεράσματα ως προς την χρήση της έννοιας «μεσαία τάξη» ως κενό σημαίνον.

EE2: Η πολιτική διαμάχη διεξάγεται (και) ως πάλι για την ερμηνευτική κυριαρχία, δηλαδή ως αξίωση καθολικής αποδοχής του παραγόμενου από το λόγο νοήματος. Ως εκ τούτου, μας ενδιαφέρει να προσεγγίσουμε τον περί μεσαίας τάξης λόγο των δύο πολιτικών αρχηγών και σε επίπεδο αλληλεπίδρασης κειμένων (Fairclough 2003: 45). Για να προσεγγίσουμε το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα τα κείμενα θα εξεταστούν ως προς την διακειμενικότητά (intertextuality) τους (Fairclough 2003: 49). Ως διακειμενικότητα προσδιορίζεται η παρουσία άλλων φωνών σε ένα κείμενο (Fairclough 2003: 40, 57, 61) με μία από τις παρακάτω μορφές: Ως 1) άμεση αναφορά, υπό τη μορφή της παράθεσης και την υποτιθέμενα πιστή απόδοση των λεγομένων ενός άλλου, 2) ως μετατροπή μιας άμεσης αναφοράς σε περίληψη, όπου όσα ειπώθηκαν ή γράφθηκαν δεν αναφέρονται ως πιστή επανάληψη του λεξιλογίου που χρησιμοποιήθηκε κατά την πρωτότυπη διατύπωση, 3) ως ελεύθερη άμεση απόδοση, κατά την οποία βρίσκουμε χαρακτηριστικά του έμμεσου λόγου, χωρίς ωστόσο να

αναφέρεται η πηγή του αρχικού λόγου και 4) ως αφήγηση λόγου, όπου αναφέρεται απλά το είδος του λόγου χωρίς την απόδοση του περιεχομένου του (Fairclough 2003: 49).

EE3: Για να προσεγγίσουμε το τρίτο ερευνητικό ερώτημα τα κείμενα θα εξεταστούν ως προς τον ρυθμό, τονισμό και την χρησιμοποιούμενη γραμματική και επιπλέον ως προς τις σχέσεις διαφοράς (Ταστσόγλου 2022: 59), δηλαδή ως προς την πληροφορία που περιέχουν σχετικά με την οριοθέτηση προς άλλες ταυτότητες που συγκροτούνται διά του λόγου. Συνεπώς, οι λόγοι των πολιτικών αρχηγών θα εξεταστούν ως προς τα επιχειρήματα που διαφοροποιούν τον εκάστοτε ομιλητή από διαδικασίες, γεγονότα, υποκείμενα και αντικείμενα. Με τον τρόπο αυτό μας δίνεται η δυνατότητα να κατανοήσουμε τις σχέσεις και τα συμφέροντα που κατασκευάζονται ως διαφορετικά μέσω των στοιχείων του λόγου και να διαπιστώσουμε εάν οι σχέσεις διαφοράς επιβεβαιώνονται, αμφισβητούνται ή ανατρέπονται (Ταστσόγλου 2022: 59). Ακόμα, τα κείμενα θα εξεταστούν ως προς τις υποθέσεις (assumptions) που περιέχουν σχετικά με το τι συμβαίνει, τι θα μπορούσε να συμβεί και τι είναι επιθυμητό να συμβεί (Fairclough 2003: 55, Reisigl & Wodak 2020: 148).

EE4: Όπως έχει αναπτυχθεί εκτενώς στο πρώτο κεφάλαιο, η συναίνεση συνιστά θεμελιώδες συστατικό της εξουσίας. Ως εκ τούτου, κάθε πολιτικό εγχείρημα που αποσκοπεί να αναδειχθεί ως ηγεμονικό οφείλει να αναδειχθεί ως νομιμοποιημένο (Fairclough 2003: 88, Ταστσόγλου 2022: 166). Προκειμένου να κατανοήσουμε την νομιμοποιητική βάση του περί μεσαίας τάξης λόγου των πολιτικών αρχηγών, οι λόγοι του Αλέξη Τσίπρα και του Κυριάκου Μητσοτάκη θα εξεταστούν ως προς τον τρόπο άντλησης νομιμοποίησης από τον οποίο ερείδεται ο λόγος τους για τη μεσαία τάξη. Οι τρόποι άντλησης νομιμοποίησης διαχωρίζονται στις τέσσερις ακόλουθες κατηγορίες: 1) εξουσιοδότηση, η οποία συνιστά νομιμοποίηση με αναφορά στην εξουσία της παράδοσης, των εθίμων, του νόμου και των ατόμων στα οποία έχει επενδυθεί κάποια μορφή θεσμικής εξουσίας, 2) λογική αιτιολόγηση (rationalization) δηλαδή νομιμοποίηση με αναφορά στη χρησιμότητα των θεσμοποιημένων ενεργειών και στις γνώσεις που η κοινωνία έχει κατασκευάσει για να τους δώσει γνωστική εγκυρότητα, 3) ηθική αποτίμηση ως νομιμοποίηση που αντλείται μέσω αναφοράς στα συστήματα αξιών και 4) μυθοποίηση όπου η νομιμοποίηση προκύπτει μέσω αφηγηματικών πράξεων (Fairclough 2003: 98, Ταστσόγλου 2022: 166). Επιπλέον, θα εξετάσουμε τις ομιλίες μελετώντας πώς χρησιμοποιείται η γλώσσα για την διανομή κοινωνικών

αγαθών στο ακροατήριο και στην ευρύτερη κοινωνία (Gee 2011: 118). Ο Gee ονομάζει το συγκεκριμένο ρηματικό εργαλείο «εργαλείο συγκρότησης πολιτικής» (politics building tool), διευκρινίζοντας ωστόσο ότι ο όρος «πολιτική» δεν αναφέρεται στη θεσμική έννοια της πολιτικής (πχ. κυβέρνηση, τα πολιτικά κόμματα), αλλά σε οποιαδήποτε κατάσταση στην οποία διακυβεύεται η διανομή κάποιων κοινωνικών αγαθών. Ως κοινωνικά αγαθά λογίζονται όσα υλικά και άυλα αγαθά σε μια κοινωνία ή ένα υποσύνολο αυτής είναι επιθυμητό να διαθέτει ή να αποκτήσει κανείς (Gee 2011: 118).

6. Αποτελέσματα έρευνας

Τα αποτελέσματα της έρευνας θα παρουσιαστούν ως απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα στη σειρά που αυτά έχουν διατυπωθεί στην προηγούμενη ενότητα. Η ανάλυσή μας θα αναπτυχθεί ξεχωριστά για κάθε πολιτικό αρχηγό, ακολουθώντας τη χρονική σειρά κατά την οποία οι ομιλίες έχουν εκφωνηθεί. Προς διευκόλυνση της ανάγνωσης τα αποτελέσματα της έρευνας περιγράφονται υπό την παράθεση των σχετικών αποσπασμάτων των υπό εξέταση ομιλιών, κατά την οποία επιχειρούμε να αποτύγουμε, στο μέτρο του εφικτού, την επανάληψη. Οι ομιλίες είναι στο σύνολό τους διαθέσιμες υπό τη μορφή κειμένου και ως βίντεο στους συνδέσμους που περιλαμβάνονται στον πίνακα της προηγούμενης ενότητας (σ.50).

6.1 Ο προσδιορισμός της μεσαίας τάξης στο λόγο των πολιτικών αρχηγών

Στο λόγο του Πρωθυπουργού Αλέξη Τσίπρα υπάρχουν ποικίλες αναφορές σε επαγγελματικούς κλάδους που ανήκουν στην παραδοσιακή και νέα μικροαστική τάξη (*μικρομεσαίες επιχειρήσεις, ελεύθεροι επαγγελματίες, μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, μικρομεσαία επιχειρηματικότητα*). Εξετάζοντας τον ρυθμό και τον τονισμό του λόγου, διευκρινίζεται ότι η λέξη «μικρομεσαίο» χρησιμοποιείται ως συνώνυμο για τις «μικρομεσαίες επιχειρήσεις» (*ο νέος Νόμος προσανατολίζεται στην ενίσχυση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Γιατί είναι οι μικρομεσαίοι που έχουν κατά κύριο λόγο πληγεί από την κρίση όλα αυτά τα χρόνια*).

Βρίσκουμε ωστόσο και αναφορές σε Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις (ΚΟΙΝΣΕΠ), δηλαδή μορφές επιχειρήσεων η λειτουργία των οποίων δεν στοχεύει στην

διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου και ως εκ τούτου τις κατανοούμε ως κομμάτι των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Στις ομιλίες που εκφωνεί ως επικεφαλής της κυβέρνησης η έννοια «μεσαία τάξη» δεν υπάρχει στο λεξιλόγιο του Αλέξη Τσίπρα. Αναφερόμενος στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη κυριαρχούν απρόσωποι χαρακτηρισμοί. Ο Πρωθυπουργός δεν αναφέρεται στα πρόσωπα που διευθύνουν και λειτουργούν τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (πχ. επιχειρηματίες, ιδιοκτήτες), αλλά χρησιμοποιεί τα ουσιαστικά «επιχείρηση» και «επιχειρηματικότητα» για να κατονομάσει τα εν λόγω τμήματα των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων (206 νέες Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις, στον τομέα της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, μικρομεσαίες επιχειρήσεις, μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, μικρομεσαία επιχειρηματικότητα).

Ακόμα, υπογραμμίζει ότι ο νόμος έχει μια ριζικά διαφορετική προσέγγιση σε σχέση με το παρελθόν (πέραν των γνωστών μέχρι σήμερα ΚΟΙΝΣΕΠ) εφόσον, όπως διευκρινίζει ο νόμος 4430/2016 δεν στοχεύει μονάχα στην εμπλοκή ευάλωτων κοινωνικών κατηγοριών αλλά συνιστά είδος επιχειρηματικότητας που αφορά κοινωνικά στρώματα που δεν εμπίπτουν στον εν λόγω χαρακτηρισμό (διαμόρφωσε εκείνο το περιβάλλον ώστε η Κοινωνική Οικονομία να μην απευθύνεται μόνο στις ευάλωτες ομάδες, αλλά σε όλους τους πολίτες και σε όλες τις παραγωγικές δραστηριότητες).

Παρά το γεγονός ότι παρουσιάζονται φοροελαφρυντικά μέτρα για του ελεύθερους επαγγελματίες, μέτρα ρύθμισης του χρέους και άλλα μέτρα που θα αυξήσουν το διαθέσιμο εισόδημα παραδοσιακής και νέας μικροαστικής τάξης, τα μεσαία κοινωνικά στρώματα δεν εμφανίζονται ως εισοδηματική κατηγορία. Η νέα μικροαστική τάξη εμφανίζεται στο λόγο του Πρωθυπουργού Αλέξη Τσίπρα ως νέοι επιστήμονες, προϊστάμενοι στο δημόσιο, εκπαιδευτικοί, δικαστικοί, πανεπιστημιακοί, μηχανικοί, γιατροί και δικηγόροι. Με άλλα λόγια, παρά το γεγονός ότι στις ομιλίες των ετών 2017 και 2018 εντοπίζουμε συχνά τα μεσαία κοινωνικά στρώματα υπό τη μορφή των επιμέρους τμημάτων τους, δεν διακρίνεται καμία έγκλησή τους ως κοινωνικής τάξης ή ομάδας ανθρώπων με κοινά χαρακτηριστικά.

Στην πρώτη του παρουσία στη ΔΕΘ μετά την ολοκλήρωση του μνημονίου (2018), ο Αλέξης Τσίπρας σκιαγραφεί τις πολιτικές προτεραιότητες της κυβέρνησής του. Στο πλαίσιο αυτό, εντοπίζουμε αναφορά στους προϊστάμενους στη δημόσια διοίκηση το σύστημα επιλογών των οποίων έχει αλλάξει, για την πρόσληψη αναπληρωτών

εκπαιδευτικών στο δημόσιο (19.000 αναπληρωτές) αλλά και την διατύπωση του στόχου απασχόλησης νέων επιστημόνων στο δημόσιο τομέα και άλλους κλάδους της οικονομίας (της μεταποίησης, της αγροδιατροφής και των νέων τεχνολογιών και 5.500 νέων επιστημόνων σε φορείς του δημοσίου). Παρότι ο ομιλητής διευκρινίζει πως οι αμοιβές των εν λόγω επιστημόνων θα είναι αντάξιες των εξειδικευμένων γνώσεων που διαθέτει το επιστημονικό δυναμικό της χώρας, το ύψος των μισθών και ο τρόπος σύνδεσης παραμένουν αδιευκρίνιστες. Δεδομένου ότι υπάρχει ιδιαίτερος τονισμός στο τελευταίο σκέλος της πρότασης, το ζήτημα της αντιστοιχίας μισθού και προσόντων δεν διατυπώνεται με ιδιαίτερη έμφαση.

Ακόμα, το 2018 ο Αλέξης Τσίπρας αναφερόμενος στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις χρησιμοποιεί επαινετικό λεξιλόγιο (δυναμικές και νεοφυής επιχειρήσεις, έρευνα και καινοτομία). Τονίζοντας ότι τα μέτρα που προτίθεται να λάβει η κυβέρνησή του (χρηματοδοτικά προγράμματα, δημιουργία του μεγαλύτερου ταμείου συμμετοχών πανευρωπαϊκά) χαρακτηρίζονται από δυναμισμό (ενεργητικές πολιτικές και δράσεις, προώθηση της καινοτομίας και την στήριξή τους, υλοποίηση προγραμμάτων, όπως το «Έρευνώ-Δημιουργώ-Καινοτομώ») ο ομιλητής δημιουργεί τον συνειρμό πως το σχέδιο που εκφωνεί συμβαδίζει με τις ανάγκες των μεσαίων στρωμάτων, αλλά και είναι αντάξιο των χαρακτηριστικών που αποδίδει στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις. Ο προσδιορισμός του επίθετου δυναμικός και το ερώτημα τι καθιστά μια επιχείρηση δυναμική παραμένουν αναπάντητα και εναποτίθενται στην κρίση του ακροατηρίου.

Καθ' όλο το εξεταζόμενο διάστημα ο περί μεσαίας τάξης λόγος του τότε προέδρου του ΣΥΡΙΖΑ εμπεριέχει αναφορές στις επαγγελματικές κατηγορίες που συγκροτούν τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, ωστόσο μονάχα το 2019 αυτό συμβαίνει με συγκεκριμένο προσδιορισμό ως «μεσαία τάξη». Ως αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης χρησιμοποιεί την έννοια «μεσαία τάξη» η οποία προσδιορίζεται ως σύνολο από μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (είναι μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις με κερδοφορία μικρότερη των 5.000 ευρώ. Μιλάμε εδώ για το 90% των επιχειρήσεων). Η χρήση του όρου «μεσαία τάξη» από τον Αλέξη Τσίπρα γίνεται μόνο στο πλαίσιο αποδόμησης του περί μεσαίας τάξης λόγου του Κυριάκου Μητσοτάκη. Συγκεκριμένα, παραπέμποντας σε επαγγελματικές οργανώσεις (Όπως γνωρίζουν πολύ καλά οι παραγωγικοί φορείς) ο Αλέξης Τσίπρας από τη θέση του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης επικρίνει την κυβέρνηση για το μικρό οικονομικό όφελος των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (ψίχουλα των 200 ευρώ) σε σχέση με το μέτρο της

μείωσης του φόρου επιχειρήσεων (από το 28 στο 24% για το 2020). Παραθέτοντας τη σημαντικά μεγαλύτερη ελάφρυνση των επιχειρήσεων με μεγαλύτερα ετήσια κέρδη (μια επιχείρηση με κέρδη 1 εκ ευρώ θα έχει ελάφρυνση 40.000 ευρώ το χρόνο, ενώ μια επιχείρηση με κέρδη 5.000.000 θα έχει ελάφρυνση 200.000 ευρώ) καταγγέλλει υπό τη χρήση ρητορικού ερωτήματος ότι η νέα κυβέρνηση δεν ασκεί πολιτική προς όφελος της μεσαίας τάξης αλλά υπέρ του μεγάλου κεφαλαίου (Και αναρωτιέμαι αυτή είναι η ανάπτυξη για όλους; Αυτή είναι η ελάφρυνση της μεσαίας τάξης; Είναι μεσαίοι αυτοί που έχουν κέρδη 5 εκ το χρόνο;). Αντίστοιχα καταγγελτικό σχήμα βρίσκουμε και το 2020 (Δεν χρηματοδοτούν επαρκώς, ιδιαίτερα τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις) όταν ο ομιλητής ισχυρίζεται πως το 60% των επιχειρήσεων δεν έχουν πρόσβαση στον τραπεζικό δανεισμό και ότι οι επιχειρήσεις που έχουν συγκριτικά μικρότερες προκλήσεις και πιέσεις να διαχειριστούν, αντιμετωπίζονται ευνοϊκά από την κυβέρνηση (Παρά μονάχα ίσως επιχειρήσεις που δεν έχουν τόσο μεγάλη ανάγκη δανεισμού, διευκολύνοντας μια πολιτική αποκλεισμού εις βάρος των μικρομεσαίων επιχειρήσεων). Με την χρήση της ενεργητικής φωνής στο τρίτο πρόσωπο ο Αλέξης Τσίπρας εντοπίζει την υπαιτιότητα της συγκεκριμένης συνθήκης στην κυβέρνηση Μητσοτάκη.

Ως αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης ο Κυριάκος Μητσοτάκης σε σύντομες αναφορές μιλάει για την παραδοσιακή και νέα μικροαστική τάξη (η μικρή επιχείρηση, οι ελεύθεροι επαγγελματίες, ο μικρός έμπορος). Σε αντιδιαστολή με τον πολιτικό του αντίπαλο, χρησιμοποιεί τον όρο «μεσαία τάξη». Η έννοια «μεσαία τάξη» παρά το γεγονός ότι το 2017 χρησιμοποιείται για μοναδική φορά δίπλα σε μια υποομάδα της (2017: Η μεσαία τάξη διαλύεται. Οι ελεύθεροι επαγγελματίες αφανίζονται), όπως προκύπτει από το ρυθμό της ομιλίας του Κυριάκου Μητσοτάκη, οι ελεύθεροι επαγγελματίες δεν είναι συνώνυμο της μεσαίας τάξης. Αντιθέτως, η σύνδεση μεταξύ μεσαίας τάξης και ελεύθερων επαγγελματιών είναι ορατή μόνο σε όσους διαθέτουν γνώσεις σχετικά με την ταξική διάρθρωση και τις θεωρητικές προσεγγίσεις που αναπτύξαμε στο κεφάλαιο 3. Για το υπόλοιπο κοινό, η «μεσαία τάξη» κατονομάζει μια σε σημαντικό βαθμό ανεξάρτητη από του ελεύθερους επαγγελματίες κοινωνική κατηγορία. Με άλλα λόγια, μολονότι τόσο η «μεσαία τάξη» και όσο «ελεύθεροι επαγγελματίες» στο λόγο του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης συνιστούν κοινωνικές ομάδες η ύπαρξη των οποίων απειλείται, δεν είναι ταυτόσημες έννοιες.

Το 2018, στην τελευταία του ομιλία ως αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης ο Κυριάκος Μητσοτάκης χρησιμοποιεί την έννοια «μεσαία τάξη» αλλά και μιλάει για τμήματα της νέας και παραδοσιακής μικροαστικής τάξης (*μικρομεσαίοι, μικρός έμπορος, καθηγητές*). Αναφερόμενος στην κοινωνική κινητικότητα η «μεσαία τάξη» συγκροτείται ως μη-φτώχη, μολονότι απειλούμενη κοινωνική κατηγορία (*Όπου πηγαίνω διαπιστώνω ότι ο «κοινωνικός ανελκυστήρας» που ανέβασε στο παρελθόν πολλούς από τη φτώχεια στην ευημερία, σήμερα έχει βραχυκυκλώσει. Κρατάει χαμηλά τους φτωχούς και κατεβάζει πιο κάτω τη μεσαία τάξη*). Ο εν λόγω προσδιορισμός διατηρείται και ομιλώντας ως Πρωθυπουργός (2020: *το εισόδημα των πιο αδύναμων, αλλά και το εισόδημα της μεσαίας τάξης που δοκιμάστηκε για πολλά χρόνια. Αυτή άλλωστε, θα το ξαναπώ, είναι η ραχοκοκαλιά της ελληνικής κοινωνίας*). Το 2019 η έννοια «μεσαία τάξη» απουσιάζει από τον λόγο του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη, ενώ στις υπόλοιπες προσδιορίζεται ως κοινωνική κατηγορία που διαφέρει από εκείνη των αδύναμων και των φτωχών. Ωστόσο, δεδομένου ότι προσδιορίζεται ως ραχοκοκαλιά της κοινωνίας και όχι της οικονομίας της αποδίδεται ευρύτερο κοινωνικό νόημα και δεν συγκροτείται ως αυστηρά οικονομική ή εισοδηματική κατηγορία.

Σε αντίθεση με τον πολιτικό του αντίπαλο, ο Κυριάκος Μητσοτάκης το 2018 μιλάει για την παραδοσιακή μικροαστική τάξη σε πιο προσωποποιημένο τόνο. Θέτοντας το ζήτημα προς κοινό προβληματισμό (*Αναρωτηθείτε μαζί μου*) ο πρόεδρος της ΝΔ στρέφει το ενδιαφέρον του ακροατηρίου στις ανάγκες των ιδιοκτητών μικρών επιχειρήσεων και εμπλέκει το κοινό στην προσπάθεια πολιτικής επίλυσης του ζητήματος. Επιπλέον, χρησιμοποιώντας το οριστικό άρθρο, τον γεωγραφικό προσδιορισμό και αναφορές στον επαγγελματικό βίο ενός εμπόρου (*ο μικρός έμπορος από την Πτολεμαΐδα, που πλήρωνε σαράντα χρόνια εισφορές και ήρθε η ώρα να βγει στη σύνταξη;*) ο ομιλητής δημιουργεί την εντύπωση πως διαθέτει βιωματικές εμπειρίες, οι οποίες έχουν αποκτηθεί κατά την προσωπική επαφή. Μια ελαφρώς πιο γενικευτική αναφορά στον έμπορο επαναλαμβάνεται και στην πρώτη παρουσία του στη ΔΕΘ ως Πρωθυπουργού (2019: *Ποιος έμπορος θα ανοίξει ένα μαγαζί αν μπορεί αύριο να καεί;*).

Το 2018 καθίσταται σαφές ότι «οι μικρομεσαίοι» είναι συνώνυμο των μικρομεσαίων επιχειρηματιών (*Στους μικρομεσαίους θα δώσουμε εργασία και χρηματοδότηση για να οργανώσουν αποτελεσματικότερα τις επιχειρήσεις τους και να διαφοροποιήσουν το προϊόν τους ώστε να μπορούν να διεισδύσουν σε νέες αγορές*). Το 2019 και το 2020 τα μεσαία στρώματα υπάρχουν στο λόγο του Πρωθυπουργού Κ. Μητσοτάκη επιπλέον και

ως μηχανικοί, μηχανικοί ηλεκτρονικών υπολογιστών, βοηθοί δικαστών, επιστήμονες, υπό τη μορφή της μικρής και μεσαίας επιχείρησης αλλά και ως εκπροσωπούμενα από το Τεχνικό Επιμελητήριο. Ωστόσο, όταν ομιλεί είτε ως αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης, είτε ως Πρωθυπουργός οι επαγγελματικές κατηγορίες και οι κοινωνικές θέσεις που βάσει των θεωρητικών προσεγγίσεων που έχουν αναπτυχθεί στην ενότητα 3 ορίζονται ως συγκροτητικά στοιχεία της μεσαίας τάξης, δεν χαρακτηρίζονται ως τέτοια από τον Κυριάκο Μητσοτάκη. Με άλλα λόγια, η έννοια «μεσαία τάξη» παραμένει σε σημαντικό βαθμό απροσδιόριστη, χαρακτηριζόμενη ως μη-φτωγή, μη-κοινωνικά αδύναμη, αλλά απειλούμενη κατηγορία. Παρά τη μεγάλη νοηματική ευελιξία που παρουσιάζει, ωστόσο, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως κενό σημαίνον.

Συμπερασματικά, χρησιμοποιώντας το ρηματικό εργαλείο της αποξένωσης, για να εξετάσουμε τις ομιλίες του Αλέξη Τσίπρα και του Κυριάκου Μητσοτάκη ως προς τον τονισμό και τη χρησιμοποιούμενη γραμματική αναδείχθηκαν σημαντικές διαφορές στον τρόπο με τον οποίο οι δύο πολιτικοί αρχηγοί αναφέρονται στα μεσαία στρώματα και τις κατηγορίες ανθρώπων που τα συγκροτούν. Στο λόγο του Αλέξη Τσίπρα τα υποκείμενα τα οποία ανήκουν στη μεσαία τάξη κατονομάζονται ως επαγγελματική θέση όχι όμως ως κοινωνική τάξη. Η χρήση του πληθυντικού (*ελεύθεροι επαγγελματίες, επιστήμονες*), η αντικειμενοποίηση (*μικρομεσαίες επιχειρήσεις, επιχειρήσεις*) και η απουσία αφηγηματικών πράξεων εμποδίζει τη δημιουργία συναισθηματικών ταυτίσεων. Παρά το γεγονός ότι αναφέρεται πιο συχνά από τον Κυριάκο Μητσοτάκη στα μεσαία κοινωνικά στρώματα, στο λόγο του Αλέξη Τσίπρα κυριαρχούν οι απρόσωπες αναφορές. Ως εκ τούτου, η μεσαία τάξη δεν συγκροτείται ως συλλογική ταυτότητα και ως βίωμα μιας πολυπληθούς κοινωνικής ομάδας που κινητοποιείται από κοινούς στόχους και επιθυμίες.

Ακόμα, η έρευνα υπογράμμισε ότι σε αντιδιαστολή με τον πολιτικό του αντίπαλο, ο Κυριάκος Μητσοτάκης χρησιμοποιεί τη γλώσσα για την οικοδόμηση οικειότητας και τη δημιουργία ταυτίσεων όταν αναφέρεται σε μέλη των μεσαίων στρωμάτων. Επιπλέον, σε ένα κοινωνικό περιβάλλον όπου η ύπαρξη κοινωνικών τάξεων αποτελεί ευρύτερα αποδεκτό ερμηνευτικό σχήμα και μεγάλο μέρος του πληθυσμού αντιλαμβάνεται εαυτό ως μέλος της μεσαίας τάξης (Αγγελόπουλος et al. 2023, ENA 2024, Prorata 2019), το απροσδιόριστο περιεχόμενο της έννοιας «μεσαία τάξη» αποτελεί σημείο αναφοράς για ευρύτερα τμήματα του πληθυσμού, ανεξαρτήτως τη

αντικειμενικής ταξικής τους θέσης. Κανένας από τους δύο ομιλητές δεν κατονομάζει τη «μεσαία τάξη» ως έννοια που προκύπτει από την επιστημονική μελέτη της κοινωνικής διάρθρωσης. Η σύνδεση της «μεσαίας τάξης» με τον έμπορο, την μικρομεσαία επιχείρηση, τους ελεύθερους επαγγελματίες, γιατρούς, μηχανικούς και επιστήμονες παραμένει άγνωστη για το ευρύ κοινό. Η σύνδεση μεταξύ σημαίνοντος και σημαινόμενου προϋποθέτει εξειδικευμένη κοινωνική νόηση (Van Dijk 2020).

6.2 Οι αναφορές των ομιλητών στον τρόπο που αντιλαμβάνεται ο πολιτικός αντίπαλος τη μεσαία τάξη

Η μοναδική φορά που αναφέρεται ένας από τους δύο πολιτικούς αρχηγούς στη νοηματοδότηση της μεσαίας τάξης από τον πολιτικό του αντίπαλο είναι το 2019 υπό τη μορφή της αφήγησης λόγου (Fairclough 2003: 49). Συγκεκριμένα, ο Αλέξης Τσίπρας αναφέρεται στο λόγο του Κυριάκου Μητσοτάκη χωρίς την απόδοση του ακριβούς περιεχομένου ή έστω την παράφραση λεγομένων του. Ο πρόεδρος του ΣΥΡΙΖΑ, σε σχέση με τον διακηρυγμένο από τον Κυριάκο Μητσοτάκη στόχο της «ανάπτυξης για όλους» επικρίνει από τη θέση του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης τα μικρά οφέλη των μικρών επιχειρήσεων από τη μείωση του φόρου επιχειρήσεων κατά τέσσερις ποσοστιαίες μονάδες (*Για πολλούς λοιπόν τα ψίχουλα των 200 ευρώ, για τους λίγους η ελαφρύνσεις των 200.000. Και αναρωτιέμαι αυτή είναι η ανάπτυξη για όλους; Αυτή είναι η ελάφρυνση της μεσαίας τάξης; Είναι μεσαίοι αυτοί που έχουν κέρδη 5 εκ το χρόνο;*). Ο Αλέξης Τσίπρας προσάπτει στον πολιτικό του αντίπαλο ότι η θέσπιση του εν λόγω μέτρου έχει παρουσιαστεί από τον Κυριάκο Μητσοτάκη ως νομοθετική πρωτοβουλία προς όφελος των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Παρά το γεγονός ότι ο Αλέξης Τσίπρας επιχειρεί να αναδείξει πως ο πολιτικός του αντίπαλος εξυπηρετεί τα συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου και όχι της μεσαίας τάξης, δεν προχωρά στη συνολική αποδόμηση του τρόπου με τον οποίο ο Κυριάκος Μητσοτάκης χρησιμοποιεί την έννοια «μεσαία τάξη». Η κριτική ανάλυση λόγου που διεξήχθη στο πλαίσιο απάντησης του δεύτερου ερευνητικού ερωτήματος, αναδεικνύει τον πολύ χαμηλό βαθμό διακειμενικότητας του περί μεσαίας τάξης λόγου των δυο αρχηγών. Με άλλα λόγια, ο Κυριάκος Μητσοτάκης και ο Αλέξης Τσίπρας μιλώντας στη ΔΕΘ για τη μεσαία τάξη δεν αλληλεπιδρούν. Αντιθέτως, όπως έχει αναδειχθεί και κατά την

προσπάθεια απάντησης δεύτερου ΕΕ οι πολιτικοί αρχηγοί εμφανίζονται σα να τοποθετούνται επί διαφορετικών θεμάτων και κοινωνικών κατηγοριών.

6.3. Η ιδεολογική τοποθέτηση των πολιτικών αρχηγών στον περί μεσαίας τάξης λόγο

Ο περί μεσαίας τάξης λόγος του Πρωθυπουργού Αλέξη Τσίπρα χαρακτηρίζεται από ορισμένες ιδεολογικές αμφισημίες. Εντοπίζουμε αναφορές στην κοινωνική και αλληλέγγυα οργάνωση της οικονομίας, η οποία διαφοροποιείται από τον ανταγωνισμό ως κινητήρια δύναμη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (*άνοιξε το πεδίο, πέραν των γνωστών μέχρι σήμερα ΚΟΙΝΣΕΠ, έβαλε κανόνες, και διαμόρφωσε εκείνο το περιβάλλον ώστε η Κοινωνική Οικονομία [...] να απευθύνεται [...] σε όλους τους πολίτες και σε όλες τις παραγωγικές δραστηριότητες*). Η κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία, ως ένα επιχειρηματικό μοντέλο που βρίσκεται σε αντίθεση με τη λογική της αγοράς και του ανταγωνισμού εμφανίζεται ως ιδεατή μορφή οργάνωσης της οικονομίας (*μέχρι το τέλος του χρόνου θα έχουν δημιουργηθεί σε όλη τη χώρα 100 Κέντρα Πληροφόρησης και Στήριξης των κοινωνικών συνεταιριστικών επιχειρημάτων, ενεργοποιείται το Ταμείο Κοινωνικής Οικονομίας, με αρχικό κεφάλαιο 25 εκατομμύρια ευρώ*). Παρατηρούμε τη χρήση επιθέτων (κοινωνικά και αλληλέγγυα) που βρίσκονται σε διαμετρική αντίθεση με το λεξιλόγιο των μνημονίων και του νεοφιλελευθερισμού (αγορά και ανταγωνισμός/ανταγωνιστικότητα, Ταστσόγλου 2022: 69-81). Καταδεικνύεται έτσι η υπέρβαση της αγοραίας λογικής ως επιθυμητός αλλά και εφικτός στόχος του μέλλοντος. Παρά το γεγονός πως πρόκειται για κοινωνική και αλληλέγγυα οργάνωση της οικονομίας, το προκρινόμενο για το μέλλον μοντέλο παραμένει μια επιχειρηματική δραστηριότητα με ορολογία και οργανωτικές μορφές που εξακολουθούν να καλλιεργούνται πάνω στο έδαφος του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (*για επιχειρήσεις που δεν έχουν πρόσβαση στον τραπεζικό δανεισμό, με χρηματοδοτικά προϊόντα, μικροδάνεια, εγγυήσεις μεγαλύτερων δανείων, εγγυητικές επιστολές*). Ως εκ τούτου εντοπίζουμε σχέση διαφοράς και προς ριζοσπαστικότερα εγχειρήματα, όπως για παράδειγμα την οικονομία των αναγκών.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός ότι ο Αλέξης Τσίπρας κατονομάζει τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις ως κύρια θύματα της κρίσης που πλήττει τη χώρα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η κατάδειξη της κρίσης ως υπαίτιας της δύσκολης

συνθήκης στην οποία έχουν περιέλθει οι μικρομεσαίοι, επιτρέπει στον ομιλητή να αποφύγει αναφορές στο μνημόνιο και στη σύνδεση του ομιλούντος με τη δέσμη πολιτικών που απορρέουν από τα μνημόνια. Η κρίση είναι απρόσωπη, παρουσιάζεται σχεδόν σαν φαινόμενο της φύσης (2017: *Γιατί είναι οι μικρομεσαίοι που έχουν κατά κύριο λόγο πληγεί από την κρίση όλα αυτά τα χρόνια*). Διευκρινίζοντας, επιπλέον, ότι «για πρώτη φορά ο νέος Νόμος προσανατολίζεται στην ενίσχυση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων» αναδεικνύεται η ενίσχυση μικρομεσαίας επιχειρηματικότητας ως διαφοροποιητικό στοιχείο σε σχέση με προηγούμενες περιόδους και πολιτικές. Ωστόσο, με τη χρήση του υποκειμένου «νόμος» χωρίς την διεκδίκηση της «πατρότητας» (πχ. «ο νόμος της κυβέρνησης» ή «ο νόμος μας») ο ομιλητής δεν εξαντλεί τα περιθώρια θετικής σύνδεσης της κυβέρνησης που εκπροσωπεί με τα μέτρα ενίσχυσης της μικρής και μεσαίας επιχειρηματικότητας. Στην ίδια ομιλία στην οποία ο Αλέξης Τσίπρας αναπτύσσει τη σημασία της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας (2017) εντοπίζονται και θετικές αναφορές σε θεσμούς και πρόσωπα που συνδέονται με τη νεοφιλελεύθερη ατζέντα των μνημονίων. Συγκεκριμένα, η μνεία σε ενισχυτικά μέτρα ύψους δύο δισεκατομμυρίων ευρώ που έχουν λάβει οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις γίνεται με τεχνοκρατική ορολογία εφόσον κατά την αναφορά στην Ευρωπαϊκή Τράπεζα Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης χρησιμοποιείται το ακρωνύμιο EBRD, η σημασία του οποίου προϋποθέτει συγκεκριμένη γνώση (*Ήδη από την αξιοποίηση των συμφωνιών με την EBRD και το σχέδιο Juncker, δυο δισεκατομμύρια ευρώ διοχετεύτηκαν στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις*). Την ίδια στιγμή η σύνδεση της οικονομικής ενίσχυσης με το πακέτο Juncker ως πηγή χρηματοδοτικής ενίσχυσης στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις προκαλεί διττούς συνειρμούς. Η διατύπωση κατονομάζει το Juncker, οι προτάσεις του οποίου είχαν προκαλέσει το δημοψήφισμα, ως δημιουργό των ενισχυτικών μέτρων. Ως εκ τούτου δύναται να αναγνωστεί ως αναθεώρηση της θέσης διαφοράς που είχε διατυπώσει η πρώτη κυβέρνηση Τσίπρα απέναντι στο εν λόγω πρόσωπο. Κατά συνέπεια ο ομιλητής διαφοροποιείται και από την εκλογική βάση του «Όχι».

Μιλώντας σε τρίτο πρόσωπο ο Αλέξης Τσίπρας κρατά και πάλι αποστάσεις από τα γεγονότα που περιγράφει, αποφεύγοντας εναλλακτικές διατυπώσεις που θα υποδείκνυαν πιο ενεργή συμμετοχή σε όσα περιγράφει (πχ. χρησιμοποιήσαμε, δώσαμε ή διοχετεύσαμε). Αναφερόμενος στη συνέχεια στη χορήγηση μικροπιστώσεων σε ελεύθερους επαγγελματίες, μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις που μελετάται για το

μέλλον, ο ομιλητής εμφανίζει την κυβέρνηση ως κινητήρια δύναμη του συγκεκριμένου προγράμματος (*η Κυβέρνηση ετοιμάζει*). Ωστόσο, η εφαρμογή του σχεδίου δεν παρουσιάζεται ως βεβαιότητα. Το πλαίσιο εφαρμογής του σχετικοποιείται (*επιτρέψτε μου να πω, μετά από σχετική μελέτη, πιστεύω ότι θα είμαστε έτοιμοι*). Η πρόταση για τη χορήγηση μικροπιστώσεων σε τμήματα της μεσαίας τάξης γίνεται και πάλι με τη δήλωση διαφοροποίησης (*για πρώτη φορά*), ενώ διευκρινίζεται ότι η εν λόγω πρακτική συνιστά πάγια εφαρμοσμένη πολιτική στις χώρες της Ευρώπης (*σε όλη την Ευρώπη εδώ και χρόνια για πρώτη όμως φορά στην Ελλάδα, προχωράμε και δημιουργούμε το θεσμικό πλαίσιο, ώστε να εξασφαλίσουμε τη χρηματοδότηση για την ενίσχυση 100.000 πολύ μικρών επιχειρήσεων*). Ως κεντρικό πρόβλημα των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων εμφανίζεται το χρέος προς το δημόσιο και τον τραπεζικό τομέα, το οποίο μέσω του εξωδικαστικού συμβιβασμού έχει αρχίσει έως κάποιο βαθμό να αντιμετωπίζεται (*Με τον εξωδικαστικό συμβιβασμό, ο γόρδιος δεσμός της υπερχρέωσης των μικρομεσαίων και μικρών επιχειρήσεων προς τις τράπεζες και το δημόσιο, επιτέλους αρχίζει να λύνεται*).

Το 2018, ως κεντρικοί πολιτικοί στόχοι για την μεταμνημονιακή εποχή διατυπώνονται αφενός η στελέχωση του εθνικού συστήματος υγείας με ειδικό επιστημονικό προσωπικό (*κάλυψη όλων των οργανικών θέσεων γιατρών και νοσηλευτών*), αφετέρου η αύξηση των μισθών του ιατρικού προσωπικού. Οι συγκεκριμένες προτεραιότητες συγκροτούνται ως σχέσεις διαφοράς έναντι των μέτρων του πρώτου και δεύτερου Μνημονίου, κατονομάζονται δηλαδή ως πολιτικές που εφαρμόστηκαν πριν την ανάληψη της κυβέρνησης από τον ΣΥΡΙΖΑ (*κενώθηκαν κατά την καταστροφική πενταετία 2010-2014*). Ως εκ τούτου, η υπάρχουσα υποστελέχωση και το μη ικανοποιητικό επίπεδο των μισθών του ιατρικού προσωπικού συγκροτούνται ως κάτι που βρίσκεται εκτός του πεδίου ευθυνών του ομιλητή. Ανακοινώντας ωστόσο την αποκατάσταση των μισθών (*αύξηση των μισθών των ειδικευόμενων και η σταδιακή αποκατάσταση των περικοπών στο ειδικό ιατρικό μισθολόγιο*) και την ικανοποιητική στελέχωση του ΕΣΥ ο Αλέξης Τσίπρας καθιστά σαφές πως τα δύο μέτρα συνιστούν ιδεολογική τοποθέτηση ως προς την επιθυμητή οργάνωση του δημοσίου συστήματος υγείας.

Ακόμα, στην ομιλία που εκφωνεί ως Πρωθυπουργός μετά την ολοκλήρωση του τρίτου προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής (2018) ο Αλέξης Τσίπρας ανακοινώνει εννέα επιπλέον μέτρα που αφορούν το καθεστώς απασχόλησης, τη φορολόγηση, την

κοινωνική ασφάλιση και τους μισθούς των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Συγκεκριμένα, εξαγγέλλονται: 1. Η δημιουργία ταμείου συμμετοχών για την ενίσχυση μικρομεσαίων επιχειρήσεων (δημιουργία του μεγαλύτερου ταμείου συμμετοχών πανευρωπαϊκά για την ενίσχυση δυναμικών μικρομεσαίων και νεοφυών επιχειρήσεων με κονδύλια ύψους 500 εκ. ευρώ). 2. Η υλοποίηση προγραμμάτων χρηματοδότησης (την υλοποίηση προγραμμάτων, όπως του «Ερευνώ – Δημιουργώ – Καινοτομώ», για τη στήριξη επιχειρήσεων που θέλουν να επενδύσουν στις νέες τεχνολογίες, κονδύλια ύψους 400 και πλέον εκατ. Ευρώ). 3. Προγράμματα εργασίας για την απασχόληση ειδικευμένου επιστημονικού προσωπικού (την εργασία περίπου 10.000 επιστημόνων στους κλάδους της μεταποίησης, της αγροδιατροφής και των νέων τεχνολογιών και 5.500 νέων επιστημόνων σε φορείς του δημοσίου, με μισθούς αντίστοιχους των προσόντων τους, Ενώ από το 2019 και για τα δύο επόμενα έτη, χορηγούμε κίνητρα με τη μορφή εισφοροαπαλλαγών και φοροαπαλλαγών για τους νέους επιστήμονες που θα επιστρέψουν στη χώρα μας). 4. 19.000 προσλήψεις αναπληρωτών εκπαιδευτικών (Την ερχόμενη Τρίτη και για τρίτη συνεχόμενη χρονιά ανοίγουν τα σχολεία όλης της χώρας με όλους τους εκπαιδευτικούς και όλα τα βιβλία στη θέση τους. Για πρώτη φορά μάλιστα ολοκληρώθηκαν πάνω από 19.000 προσλήψεις αναπληρωτών εκπαιδευτικών πριν την έναρξη της σχολικής χρονιάς). 5. Η καταβολή αναδρομικών σε ένστολους των σωμάτων ασφαλείας, των ενόπλων δυνάμεων, σε δικαστικούς και πανεπιστημιακούς. 6. Η μείωση ασφαλιστικών εισφορών (μειώνουμε τις ασφαλιστικές εισφορές των ελεύθερων επαγγελματιών, με εισοδήματα πάνω από 7.000 ευρώ, έως και 35%, μειώνοντας το συντελεστή για την κύρια σύνταξη από 20% σε 13,3 %). 7. Η μείωση εισφορών για την επικουρική σύνταξη γιατρών, μηχανικών και δικηγόρων (λαμβάνοντας πρόσθετη μέριμνα για όλους τους μηχανικούς, γιατρούς, δικηγόρους, μειώνουμε τις εισφορές για επικουρική σύνταξη και εφάπαξ στο ελάχιστο που ισχύει σήμερα, δηλαδή τα 64,5 ευρώ τον μήνα). 8. 4500 προσλήψεις εκπαιδευτικών και εξειδικευμένου προσωπικού για την ειδική αγωγή στα δημόσια σχολεία (για την ενίσχυση της Ειδικής Αγωγής στα Δημόσια σχολεία στον τόπο μας) και 9. Η κατάργηση φόρου επιτηδεύματος για ΚΟΙΝΣΕΠ και ανενεργές επιχειρήσεις.

Η εξαγγελία των ως άνω μέτρων σηματοδοτούν τη διαφοροποίησή του από την υφιστάμενη εργασιακή και εισοδηματική συνθήκη των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων, δηλαδή μία βασική σχέση διαφοράς του ομιλητή ως προς την παρούσα κατάσταση όπως έχει διαμορφωθεί μέσω της εφαρμογής των μνημονίων. Επιπρόσθετα,

μιλώντας σε πρώτο πρόσωπο (*προχωράμε, μειώνουμε*) η υπαιτιότητα των συγκεκριμένων πρωτοβουλιών στήριξης αποδίδεται στην κυβέρνηση Τσίπρα, ενώ μέσω διευκρινιστικών προσθηκών (*λαμβάνοντας πρόσθετη μέριμνα, στα Δημόσια σχολεία στον τόπο μας, Πρόκειται για μια παρέμβαση που θα ελαφρύνει δραστικά εκατοντάδες χιλιάδες ελεύθερους επαγγελματίες, γιατρούς, δικηγόρους, μηχανικούς [...]* και που θα αυξήσει το διαθέσιμο εισόδημα τους) ο ομιλητής αναδεικνύει περαιτέρω τα κίνητρα της κυβέρνησής του, αποσκοπώντας να προκαλέσει θετική ταύτιση του ακροατηρίου με την πολιτική του. Επιπλέον, ο ομιλητής διαχωρίζει τη θέση του από εκείνη του ΔΝΤ και τις εκτιμήσεις του για τη δυνατότητα επίτευξης των στόχων και του δημοσιονομικού χώρου που υπάρχει (*Διότι έχουμε τη δυνατότητα*). Με τον τρόπο αυτό ο Αλέξης Τσίπρας συγκροτεί την εξαγγελθείσα καταβολή ως αποτέλεσμα πολιτικών προτεραιοτήτων και αποτελεσματικής υλοποίησης των μέτρων από την κυβέρνησή του.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι διατυπώσεις που χρησιμοποιούνται κατά την εξαγγελία των χρηματοδοτικών εργαλείων για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις (*Ο τομέας που αφορά τις δυναμικές μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Και οι ενεργητικές πολιτικές και δράσεις, για την προώθηση της καινοτομίας και την στήριξή τους*). Από το γεγονός ότι δεν υπάρχει ειδικός τονισμός του επιθέτου ούτε μεγάλη παύση μεταξύ της λέξης «δυναμικές» και του ουσιαστικού που προσδιορίζει, συμπεραίνουμε πως ο ομιλητής επιχειρεί να διαχωρίσει τον εαυτό του από αντιλήψεις που θεωρούν πως οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις αποτελούν τροχοπέδη για τον εκσυγχρονισμό της χώρας, όχι να προβεί σε διαχωρισμό μεταξύ αξιόλογων και μη αξιόλογων επιχειρήσεων. Ως εκ τούτου, εντοπίζουμε σχέση διαφοράς του ομιλητή με όσους αντιλαμβάνονται την εκκαθάριση μικρομεσαίων επιχειρήσεων ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Αντίστοιχη διαφοροποίηση εντοπίζεται και το 2020 σε σχέση με την έκθεση Πισσαρίδη (*Το μοναδικό σχέδιο που έχουν, αυτό της επιτροπής Πισσαρίδη, επαναλαμβάνει μονότονα τις απαρχαιωμένες τους απόψεις που βύθισαν τη χώρα στην ύφεση και σ λιτότητα και στη χρεοκοπία την περασμένη δεκαετία: Οι άνεργοι φταίνε για την ανεργία τους, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις φταίνε για την κακή πορεία της*).

Δύο μήνες μετά την εκλογική ήττα του Ιουλίου 2019 ο Αλέξης Τσίπρας εναντιώνεται στην εννοιολόγηση της μείωσης του φόρου επιχειρήσεων ως πολιτική που εξυπηρετεί τα συμφέροντα της μεσαίας τάξης. Επιχειρηματολογώντας ότι η ελάφρυνση που

επιφέρει στις μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις είναι ανεπαρκής (200 ευρώ το χρόνο, ψίχουλα), τονίζει πως το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης θα είχε επιτύχει μεγαλύτερες ελαφρύνσεις στα μεσαία κοινωνικά στρώματα εάν είχε επανεκλεγεί (Εμείς είχαμε προγραμματίσει το αντίστοιχο δημοσιονομικό χώρο για το 2020 να τον διαθέσουμε με δικαιοσύνη και στοχευμένα για τη μεσαία τάξη). Εντοπίζεται σχέση διαφοράς του ομιλητή ως προς την αντίληψη ότι μικρομεσαία και μεγάλη επιχειρηματικότητα έχουν κοινά συμφέροντα (Για πολλούς λοιπόν τα ψίχουλα των 200 ευρώ, για τους λίγους η ελαφρύνσεις των 200.000, Αυτή είναι η ελάφρυνση της μεσαίας τάξης; Είναι μεσαίοι αυτοί που έχουν κέρδη 5 εκ το χρόνο;). Εγκαλώντας την κυβέρνηση για την ελλιπή στήριξη των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, που κατά τα λεγόμενα του είναι αποκλεισμένες από τον τραπεζικό δανεισμό, ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης για πρώτη φορά εντάσσει και τους μισθωτούς στον περί μεσαίας τάξης λόγο που εκφέρει (Τι θα γίνει λοιπόν με αυτές τις επιχειρήσεις; Τι θα γίνει με τους εργαζόμενους σε αυτές τις επιχειρήσεις; Θα τις εξωθήσουμε συνειδητά σε αφανισμό;). Ωστόσο, ο Αλέξης Τσίπρας δεν αναφέρεται περαιτέρω στη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ μικρομεσαίας εργοδοσίας και εργαζομένων. Αντιθέτως, το μόνο στοιχείο σύνδεσης των δύο κοινωνικών τάξεων που εμπεριέχεται στο λόγο του είναι η διατήρηση της επιχείρησης στην οποία εργάζονται τα μέλη της εργατικής τάξης.

Οι αναφορές του Κυριάκου Μητσοτάκη στη μεσαία τάξη και όσους τη συγκροτούν καταλαμβάνουν σημαντικά μικρότερο χώρο στον πολιτικό λόγο που εκφέρει στη ΔΕΘ κατά το διάστημα 2017-2020 είναι όμως ιδεολογικά πιο συνεκτικές από το λόγο του πολιτικού του αντιπάλου. Το 2017, ως αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης ο Κυριάκος Μητσοτάκης αποστασιοποιείται από πολιτικές θέσεις που εστιάζουν κυρίως στις μεγάλες επιχειρήσεις. Διευκρινίζοντας πως στο επίκεντρο των πολιτικών σχεδίων του για τη μείωση της ανεργίας δεν βρίσκονται οι μεγάλες επιχειρηματικές μονάδες (Όταν μιλώ για την καταπολέμηση της ανεργίας δεν σκέφτομαι μόνο πολυεθνικές), αλλά οι μικρές επιχειρήσεις (Σκέφτομαι κυρίως την μικρή επιχείρηση). Μιλώντας σε πρώτο πρόσωπο (σκέφτομαι) και χρησιμοποιώντας τη δεικτική αντωνυμία (Αυτή που αν μπορέσει να ρυθμίσει τα χρέη της, με τρόπο δίκαιο, ίσως μπορέσει να προσλάβει έναν ακόμα υπάλληλο) ο ομιλητής δημιουργεί την αίσθηση πως κατανοεί και βιώνει όσα περιγράφει, αλλά και συμπαρίσταται στη δυσκολία των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων να ρυθμίσουν το χρέος τους. Τονίζοντας πως ζητούμενο είναι η επίτευξη δίκαιης ρύθμισης του χρέους, ο Κ. Μητσοτάκης υπονοεί πως το παρόν χαρακτηρίζεται

από την απουσία επαρκών μέτρων διαχείρισης του χρέους. Η απουσία κατάλληλων μέτρων αντιμετώπισης του χρέους εντοπίζεται ως εμπόδιο για τη μείωση της ανεργίας, εφόσον η θέσπιση δίκαιων μέτρων ρύθμισης του χρέους θα οδηγήσει, κατά τα λεγόμενα του Κυριάκου Μητσοτάκη, στην πρόσληψη περαιτέρω προσωπικού. Ως εκ τούτου, στο λόγο του αρχηγού της ΝΔ εντοπίζουμε αφενός σχέση διαφοράς ως προς το αίτημα εκκαθάρισης των πολλών μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, η ύπαρξη των οποίων αποτελεί γνώρισμα της ελληνικής οικονομίας. Αφετέρου, απορρίπτεται η ύπαρξη δομικής σύγκρουσης μεταξύ συμφερόντων της αστικής, μικροαστικής και εργατικής τάξης, καθώς υπονοείται η δυνατότητα ειρηνικής συνύπαρξης.

Το 2018, στην τελευταία ομιλία του Κυριάκου Μητσοτάκη ως αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης βρίσκουμε αναφορές στον τρόπο με τον οποίο η μεσαία τάξη βιώνει την καθημερινότητα (*Έχω ταξιδέψει από άκρη σε άκρη την Ελλάδα, Όπου πηγαίνω διαπιστώνω*). Διαπιστώνονται διαφορές μεταξύ παρελθόντος (*από τη φτώχεια στην ευημερία*) και ενεστώτα, οι οποίες συνίστανται στις διαφορετικές δυνατότητες κοινωνικής ανόδου (*κοινωνικός ανελκυστήρας*). Σύμφωνα με τον Κυριάκο Μητσοτάκη κατά την περίοδο εκφώνησης της ομιλίας του δεν υφίστανται πλέον δυνατότητες κοινωνικής ανόδου, αντιθέτως, οι φτωχοί παραμένουν καθηλωμένοι στη φτώχεια, ενώ η μεσαία τάξη βρίσκεται σε καθοδική πορεία. Σε σχέση με το επιθυμητό μέλλον, προτάσσεται το τέλος της «*εισοδηματικής καθίζησης*» και «*αφαίμαξης*» της μεσαίας τάξης χωρίς να διευκρινίζεται ο τρόπος. Ωστόσο, η υπέρβαση της υφιστάμενης δεινής θέσης της μεσαίας τάξης τοποθετείται δίπλα σε άλλες κοινωνικές κατηγορίες (*Μία κοινωνία που δίνει ευκαιρίες προόδου και ευημερίας σε όλους, το χρέος αλληλεγγύης που έχουμε όλοι μας προς τους πιο αδύναμους, Αυτός είναι ο μόνος δρόμος να μειωθούν οι ανισότητες*). Στον περί μεσαίας τάξης λόγο του Κυριάκου Μητσοτάκη διακρίνεται η ύπαρξη σχέσεων διαφοράς απέναντι στη σύλληψη της κοινωνίας ως αποτελούμενης από κοινωνικές τάξεις με θεμελιωδώς αντίθετα συμφέροντα.

Ως αντίθετο προς τα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου παρουσιάζεται ωστόσο το κράτος, το οποίο επιβάλλοντας φόρους και ασφαλιστικές εισφορές επιβαρύνει υπέρ του δέοντος την παραδοσιακή μεσαία τάξη (*Τι ζητά ο μικρός έμπορος από την Πτολεμαΐδα, που πλήρωνε σαράντα χρόνια εισφορές και ήρθε η ώρα να βγει στη σύνταξη; Να μην του τις κλέψει το κράτος για να τις μοιράσει για ρουσφέτια. Να πληρώνει λιγότερες εισφορές και φόρους ώστε να έχει υψηλότερο διαθέσιμο εισόδημα*). Το κράτος συγκροτείται ως ηθικά έκπτωτο στοιχείο που με δόλιο τρόπο οικειοποιείται ό,τι δεν

του ανήκει. Ο Κυριάκος Μητσοτάκης κατονομάζει το κράτος ως φορέα που λειτουργεί προς ίδιον όφελος (*για να μοιράσει ρουσφέτια*). Συγκροτείται έτσι σχέση διαφοράς του ομιλητή ως προς τον κοινωνικό ρόλο του κράτους, το οποίο μέσω της είσπραξης φόρων και ασφαλιστικών εισφορών χρηματοδοτεί την παροχή κοινωνικών αγαθών και υπηρεσιών στους πολίτες.

Προβληματικό είναι σύμφωνα με την οπτική του προέδρου της ΝΔ το υπαρκτό καπιταλιστικό μοντέλο (*σάπιος, κρατικοδίαιτος καπιταλισμός*), το οποίο απαιτείται να αντικατασταθεί από ένα σύστημα με λιγότερες κρατικές παρεμβάσεις (*Μία οικονομία παραγωγική, ψηφιακή, καινοτόμο που θα προσελκύει επενδύσεις σε υγιείς βάσεις, όμως, αυτήν τη φορά*). Ως επιθυμητός στόχος του μέλλοντος κατασκευάζεται μια απελευθερωμένη από τις ρυθμιστικές παρεμβάσεις του κράτους κοινωνία και οικονομία. Ο ρόλος του κράτους, στο σχήμα αυτό περιορίζεται στην εξασφάλιση του ιδανικού για την αύξηση των επενδύσεων περιβάλλοντος (*με οδικό χάρτη για τις Επενδύσεις, τις συμπράξεις Δημόσιου και Ιδιωτικού τομέα και τους Μικρομεσαίους*) και την τροφοδότηση της αγοράς με προσαρμοσμένο στις απαιτήσεις και ανάγκες της εκπαιδευτικό σύστημα και προσωπικό (*σύνδεση της εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας. Σύγχρονα προγράμματα και εγκαταστάσεις, σαφές και αξιόπιστο εξεταστικό σύστημα και ενημερωμένοι καθηγητές*). Στη βάση της συγκεκριμένης αγοραίας λογικής εξαγγέλλονται και τα μέτρα ενίσχυσης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (*Στους μικρομεσαίους θα δώσουμε εργαλεία και χρηματοδότηση*) εφόσον εξυπηρετούν την αύξηση της αποτελεσματικότητάς τους και την οικονομική μεγέθυνσή τους (*να διαφοροποιήσουν το προϊόν τους ώστε να μπορούν να διεισδύσουν σε νέες αγορές*).

Ο συγκεκριμένος στόχος επαναλαμβάνεται και στην πρώτη ομιλία του Κυριάκου Μητσοτάκη ως Πρωθυπουργού της χώρας το 2019, όταν η αύξηση των κερδών του μεγάλου κεφαλαίου κατασκευάζεται ως απολύτως συμβατή με την οικονομική ανάπτυξη και ευημερία των μικροαστικών στρωμάτων (*Γιατί επιτυχία θα είναι όταν, παράλληλα με ένα μεγάλο έργο, να αυξάνει τον τζίρο του και ένα μικρό μαγαζί. Όταν, δίπλα σε έναν κολοσσό που έρχεται στην Ελλάδα, θα ιδρύεται μια τοπική επιχείρηση*). Στο σχήμα αυτό τα συμφέροντα των μισθωτών εξυπηρετούνται μέσω της δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας (*θα ιδρύεται μια τοπική επιχείρηση η οποία θα μπορεί να προσλάβει δύο ή τρεις υπαλλήλους*). Την ίδια στιγμή επιβεβαιώνεται η άρνηση της οποιαδήποτε σύγκρουσης ταξικών συμφερόντων, εφόσον η οικονομική ανάπτυξη εγγυάται την εξυπηρέτηση των ταξικών συμφερόντων όλων των εμπλεκόμενων

πλευρών (*Ανάπτυξη για Όλους, Ανάπτυξη Παντού*). Επιπρόσθετα, συγκροτείται και σχέση διαφοράς απέναντι σε όσους αμφισβητούν πως η αύξηση κερδών του μεγάλου κεφαλαίου διά της υπερχειλίσης αναπόφευκτα θα αυξήσει το βιοτικό επίπεδο και των υπόλοιπων κοινωνικών στρωμάτων (trickle down effect).

Στο λόγο του Πρωθυπουργού Κ. Μητσοτάκη συγκροτείται επιπλέον σχέση διαφοράς και ως προς τις ρυθμίσεις των εργασιακών σχέσεων και τον εποπτικό ρόλο του κράτους (*υπερ-ρύθμιση και ο ασφυκτικός έλεγχος στο όνομα της δήθεν προστασίας των εργαζόμενων*). Σύμφωνα με τον πρόεδρο της ΝΔ τα μέτρα προστασίας των εργασιακών δικαιωμάτων εξωθούν τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις στην καταπάτησή τους (*Η αγορά αντιδρά με υπέρμετρη ελαστικοποίηση των όρων εργασίας, ιδίως στις μικρές και στις μεσαίες επιχειρήσεις. Μεταφέροντας πολλούς εργαζόμενους στη μαύρη και, κυρίως, στην υποδηλωμένη απασχόληση*). Σύμφωνα με το συλλογισμό του ομιλητή, η σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ μισθωτής εργασίας και μικρομεσαίας εργοδοσίας είναι αποτέλεσμα της στρεβλωτικής παρέμβασης του κράτους και προκύπτει ως αντίδραση της αγοράς όταν υποσκάπτεται η ανεμπόδιστη λειτουργία της. Η εν λόγω λειτουργία της αγοράς και οι κανόνες που τη διέπουν, στο ερμηνευτικό σχήμα του Κυριάκου Μητσοτάκη παρουσιάζονται ως φυσικός οργανισμός, η υγιής λειτουργία του οποίου δηλητηριάζεται από τη θέσπιση εργασιακών δικαιωμάτων. Στη συνέχεια, ο οργανισμός νοσεί, όπως διακρίνεται από την εμφάνιση του συμπτώματος της «*υπέρμετρης ελαστικοποίησης*». Ενδιαφέρον παρουσιάζει επιπλέον και το γεγονός ότι μόνο στο συγκεκριμένο σημείο ο ομιλητής διακρίνει διαφορές μεταξύ μεγάλων και μικρών επιχειρηματικών μονάδων (*ιδίως στις μικρές και στις μεσαίες επιχειρήσεις*) και ως προς τη δυνατότητά τους να τηρούν τα εργασιακά δικαιώματα, εφόσον κατονομάζει τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις ως κύριους παραβάτες της εργατικής νομοθεσίας. Η δήλωση κατανόησης για την καταπάτηση εργασιακών δικαιωμάτων που ακολουθεί συγκροτεί την απορρύθμιση των εργασιακών δικαιωμάτων ως μέτρο προς όφελος των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (*Η υπερ-ρύθμιση και ο ασφυκτικός έλεγχος στο όνομα της δήθεν προστασίας των εργαζόμενων, φέρνει συχνά τα αντίθετα αποτελέσματα: Η αγορά αντιδρά με υπέρμετρη ελαστικοποίηση των όρων εργασίας, ιδίως στις μικρές και στις μεσαίες επιχειρήσεις. Μεταφέροντας πολλούς εργαζόμενους στη μαύρη και, κυρίως, στην υποδηλωμένη απασχόληση*).

Το 2020 ο περί μεσαίας τάξης λόγος του Κυριάκου Μητσοτάκη είναι εμφανώς επηρεασμένος από την πανδημική κρίση, όπως προκύπτει από αναφορές σε έκτακτες,

ωστόσο όχι μόνιμες προσλήψεις ιατρών και νοσηλευτών (6.818 έκτακτες προσλήψεις γιατρών και νοσηλευτών), αλλά και την επέκταση της κρατικής ενίσχυσης σε περαιτέρω κλάδους (Ανοίγει, αμέσως, ο τρίτος κύκλος της ευνοϊκής χρηματοδότησης για επιχειρήσεις, ειδικά για μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, μέσω του εξαιρετικά επιτυχημένου προγράμματος της επιστρεπτέας προκαταβολής). Ωστόσο, τα μέτρα ενίσχυσης του διαθέσιμου εισοδήματος παραμένουν προσανατολισμένα στη μείωση της φορολογίας και τα μέτρα οικονομικής ενίσχυσης για την παραδοσιακή και νέα μικροαστική τάξη συνιστούν μορφή άτοκου δανεισμού. Όπως καθίσταται σαφές από την ονομασία του μέτρου οικονομικής ενίσχυσης (επιστρεπτέα προκαταβολή) στο λόγο του Κυριάκου Μητσοτάκη συγκροτείται σχέση διαφοράς και ως προς την χορήγηση επιδομάτων από το κράτος, η οποία δεν ακολουθεί την λογική της αγοράς, εφόσον η οικονομική ενίσχυση που ο ίδιος εξαγγέλλει οφείλει να επιστραφεί στο κράτος.

Τα σημαντικότερα ευρήματα επί του περί μεσαίας τάξης λόγου των πολιτικών αρχηγών ως προς τις σχέσεις διαφοράς και τις υποθέσεις συνοψίζονται ως εξής: Στο λόγο του Αλέξη Τσίπρα εντοπίζουμε σχέσεις διαφοράς με το μνημόνιο όπου ομιλεί για μισθολογικά ζητήματα και τη στελέχωση των δημόσιου συστήματος υγείας και παιδείας. Ωστόσο, η εν λόγω διαφορά σχετικοποιείται εν μέρει μέσω θετικών αναφορών σε χρηματοδοτικά εργαλεία, καθώς και λόγω της απουσίας ενός διακριτού εναλλακτικού μοντέλου οργάνωσης κράτους, οικονομίας και κοινωνίας. Η πιο ισχυρή υπόθεση σχετικά με όσα θα μπορούσαν να συμβούν και όσα είναι επιθυμητά να συμβούν διακρίνεται στην πρώτη υπό εξέταση ομιλία και αφορά την ανάπτυξη της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας. Τα ακόλουθα έτη, η σχέση διαφοράς που συγκροτείται απέναντι στην υφιστάμενη συνθήκη διαβίωσης και του επιχειρείν των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων αφορούν κατά κύριο λόγο τα επίπεδα φοροελάφρυνσης και χρηματοδοτικής ενίσχυσης της μεσαίας τάξης. Στο λόγο του Αλέξη Τσίπρα δεν εντοπίζονται συγκεκριμένες αναφορές από τις οποίες μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα ως προς τον ιδεατό τρόπο οργάνωσης των σχέσεων μεταξύ μεγάλου κεφαλαίου, μεσαίας και εργατικής τάξης. Ο περί μεσαίας τάξης λόγος του επικεφαλής του ΣΥΡΙΖΑ δεν εμπεριέχει κάποιο μεγαλύτερο αφήγημα για τη σχέση κράτους οικονομίας. Θέτοντάς το διαφορετικά, ο λόγος του Αλέξη Τσίπρα δεν καταδεικνύει κάποιον «πειστικό ερμηνευτικό κανόνα, ανάγνωσης του παρελθόντος, του παρόντος και μελλοντικών γεγονότων» (Torfing 2005: 15). Ως εκ τούτου, ιδεολογικά κατατάσσεται στο ευρύτερο φάσμα της Σοσιαλδημοκρατίας η οποία

«επιχειρεί να εκφράσει την «προοδευτική» εκδοχή του νεοφιλελευθερισμού» (Ελευθερίου 2021: 136).

Σε αντιδιαστολή με τον περί μεσαίας τάξης λόγο του πολιτικού του αντιπάλου, το ιδεολογικό στίγμα του Κυριάκου Μητσοτάκη είναι διακριτά νεοφιλελεύθερο εφόσον αναδεικνύει τη σημασία της μείωσης του κράτους και της φορολογίας, την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και κατασκευάζει τα συμφέροντα αστικής, μεσαίας και εργατικής τάξης ως κοινά και ικανοποίησιμα στο πλαίσιο της ελεύθερης αγοράς (Ταστστόγλου 2022: 69-80). Οι σχέσεις διαφοράς απέναντι σε κοινωνικό κράτος και την κρατική προστασία των εργασιακών δικαιωμάτων διατυπώνονται με απόλυτη σαφήνεια. Ενώ, βρίσκουμε ξεκάθαρες υποθέσεις ως προς την δυνατότητα ικανοποιητικών για όλες τις κοινωνικές τάξεις συνθήκες διαβίωσης (*δεν σκέφτομαι μόνο πολυεθνικές. Σκέφτομαι κυρίως την μικρή επιχείρηση. Αυτή που αν μπορέσει να ρυθμίσει τα χρέη της, με τρόπο δίκαιο, ίσως μπορέσει να προσλάβει έναν ακόμα υπάλληλο, Γιατί επιτυχία θα είναι όταν, παράλληλα με ένα μεγάλο έργο, να αυξάνει τον τζίρο του και ένα μικρό μαγαζί. Όταν, δίπλα σε έναν κολοσσό που έρχεται στην Ελλάδα, θα ιδρύεται μια τοπική επιχείρηση η οποία θα μπορεί να προσλάβει δύο ή τρεις υπαλλήλους*).

6.4. Οι τρόποι νομιμοποίησης του περί μεσαίας τάξης λόγου των πολιτικών αρχηγών

Ομιλώντας ως Πρωθυπουργός που υλοποιεί το τρίτο πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής, το 2017 ο Αλέξης Τσίπρας χρησιμοποιεί συχνά την εξουσιοδότηση ως πηγή νομιμοποίησης. Αναφερόμενος στο πλαίσιο εφαρμογής νόμων ([...] *για πρώτη φορά ο νέος Νόμος προσανατολίζεται στην ενίσχυση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, Ο νέος νόμος που ψηφίστηκε τον Οκτώβρη του 2016, άνοιξε το πεδίο, πέραν των γνωστών μέχρι σήμερα ΚΟΙΝΣΕΠ*), αλλά και χρηματοδοτικά εργαλείο, τα οποία διατίθενται από τους δανειστές (*Ήδη από την αξιοποίηση των συμφωνιών με την EBRD και το σχέδιο Γιούνκερ, 2 δισεκατομμύρια ευρώ διοχετεύτηκαν στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις*), καθώς και πιο γενικά στην Ευρώπη στο πλαίσιο πολιτικών άλλων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (*Όπως συμβαίνει σε όλη την Ευρώπη εδώ και χρόνια, για πρώτη όμως φορά στην Ελλάδα, προχωράμε και δημιουργούμε το θεσμικό πλαίσιο, ώστε να εξασφαλίσουμε τη χρηματοδότηση για την ενίσχυση 100.000 πολύ μικρών*

επιχειρήσεων, Με την ίδια λογική, επεξεργαζόμαστε και δουλεύουμε εντατικά για τη δημιουργία Αναπτυξιακής Τράπεζας, ενός εργαλείου που τόσο ανάγκη έχει η ελληνική οικονομία, σε στενή συνεργασία με τη Γαλλική Αναπτυξιακή Τράπεζα και άλλες ευρωπαϊκές αναπτυξιακές τράπεζες). Ωστόσο, το 2017 σε ηπιότερο βαθμό εντοπίζουμε και τη λογική αιτιολόγηση (Γιατί είναι οι μικρομεσαίοι που έχουν κατά κύριο λόγο πληγεί από την κρίση όλα αυτά τα χρόνια, Τον ερχόμενο Οκτώβρη ενεργοποιείται το Ταμείο Κοινωνικής Οικονομίας, [...] για επιχειρήσεις που δεν έχουν πρόσβαση στον τραπεζικό δανεισμό, με χρηματοδοτικά προϊόντα η οποία τα επόμενα χρόνια), η οποία θα εξελιχθεί σε κύρια πηγή άντλησης νομιμοποίησης του περι μεσαίας τάξης λόγο του προέδρου του ΣΥΡΙΖΑ τα επόμενα έτη. Στην τελευταία ομιλία που εκφωνεί κατά την εφαρμογή μνημονίου (2017), ο πρόεδρος της κυβέρνησης αναφερόμενος στον εξωδικαστικό μηχανισμό και τη ρύθμιση χρεών μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων προσφεύγει στην ηθική αποτίμηση του μέτρου (Με τον εξωδικαστικό συμβιβασμό, ο γόρδιος δεσμός της υπερχρέωσης των μικρομεσαίων και μικρών επιχειρήσεων προς τις τράπεζες και το δημόσιο, επιτέλους αρχίζει να λύνεται. Ήταν δίκαιο και έγινε πράξη!). Τέλος, μιλώντας για την κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία ο ομιλητής χρησιμοποιεί και τη μυθοποίηση ως πηγή άντλησης νομιμοποίησης (Πριν λίγες μέρες είχα την ευκαιρία να επισκεφτώ στην Αθήνα, στου Ψυρρή, το μπακτ χαμπ και να δω ιδίως όμμασι την πολύ σοβαρή δουλειά που γίνεται ως επί το πλείστον από νέους ανθρώπους στον τομέα της κοινωνικής επιχειρηματικότητας).

Στο πλαίσιο της ομιλίας που εκφωνεί την επόμενη χρονιά χρησιμοποιείται κυρίως η λογική αποτίμηση ως πηγή άντλησης νομιμοποίησης (Ο τομέας που αφορά τις δυναμικές μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Και οι ενεργητικές πολιτικές και δράσεις, για την προώθηση της καινοτομίας και την στήριξή τους, με τη δημιουργία του μεγαλύτερου ταμείου συμμετοχών πανευρωπαϊκά για την ενίσχυση δυναμικών μικρομεσαίων και νεοφυών επιχειρήσεων με κονδύλια ύψους 500 εκ. ευρώ, Τους νέους υψηλής εξειδίκευσης, τους νέους επιστήμονες, που έφευγαν μαζικά στο εξωτερικό από το 2010 και μετά. Και αναφέρομαι στην προσπάθειά μας για την αντιστροφή του brain drain και την καταπολέμηση της ανεργίας των νέων, Προχωράμε στην υλοποίηση προγραμμάτων για την εργασία περίπου 10.000 επιστημόνων στους κλάδους της μεταποίησης, της αγροδιατροφής και των νέων τεχνολογιών και 5.500 νέων επιστημόνων σε φορείς του δημοσίου, με μισθούς αντίστοιχους των προσόντων τους, από το 2019 και για τα δύο επόμενα έτη, χορηγούμε κίνητρα με τη μορφή εισφοροαπαλλαγών και φοροαπαλλαγών

για τους νέους επιστήμονες που θα επιστρέψουν στη χώρα μας, η κάλυψη όλων των οργανικών θέσεων γιατρών, νοσηλευτών και λοιπού προσωπικού που κενώθηκαν κατά την καταστροφική πενταετία 2010-2014, Για πρώτη φορά μάλιστα ολοκληρώθηκαν πάνω από 19.000 προσλήψεις αναπληρωτών εκπαιδευτικών πριν την έναρξη της σχολικής χρονιάς. για όλους τους μηχανικούς, γιατρούς, δικηγόρους, μειώνουμε τις εισφορές για επικουρική σύνταξη και εφάπαξ στο ελάχιστο που ισχύει σήμερα, δηλαδή τα 64,5 ευρώ τον μήνα, Πρόκειται για μια παρέμβαση που θα ελαφρύνει δραστικά εκατοντάδες χιλιάδες ελεύθερους επαγγελματίες, γιατρούς, δικηγόρους, μηχανικούς και αγρότες και που θα αυξήσει το διαθέσιμο εισόδημα τους). Μοναδική εξαίρεση είναι η αναφορά στην καταβολή αναδρομικών, η οποία εξαγγέλλεται υπό τη διευκρίνηση ότι η παρακράτησή τους συνιστά παράνομη και άδικη πράξη, η καταβολή τους στους δικαιούχους είναι δίκαια και ως εκ τούτου θα προχωρήσει (να επιστρέψουμε στους δικαιούχους ποσά που παρανόμως παρακρατήθηκαν [...] μέχρι το τέλος του έτους καταβάλλουμε σε ένστολους των σωμάτων ασφαλείας και των ενόπλων δυνάμεων, καθώς και σε δικαστικούς, αλλά και πανεπιστημιακούς, αναδρομικά ύψους σχεδόν, 1 δις ευρώ. [...] Είναι δίκαιο και το κάνουμε πράξη). Ως αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης ο περί μεσαίας τάξης λόγος του Αλέξη Τσίπρα στηρίζεται κυρίως στη λογική αποτίμηση ως πηγή άντλησης νομιμοποίησης, τόσο κατά την ανάλυση της φορολογικής ελάφρυνσης μικρομεσαίων και μεγάλων επιχειρήσεων όσο και στην κριτική των κυβερνητικών μέτρων της περιόδου της πανδημικής κρίσης (2019: Όπως γνωρίζουν πολύ καλά οι παραγωγικοί φορείς, η συντριπτική πλειονότητα των επιχειρήσεων στην Ελλάδα είναι μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις Μιλάμε εδώ για το 90% των επιχειρήσεων περίπου. Μια τέτοια λοιπόν επιχείρηση θα έχει ελάφρυνση λιγότερο από 200 ευρώ το χρόνο. Αντίθετα οι μεγάλες και πολύ μεγάλες επιχειρήσεις θα πάρουν την μερίδα του λέοντος από αυτή την φοροελάφρυνση. Καθώς μια επιχείρηση με κέρδη 1 εκ ευρώ θα έχει ελάφρυνση 40.0000 ευρώ το χρόνο, ενώ μια επιχείρηση με κέρδη 5.000.000 θα έχει ελάφρυνση 200.000 ευρώ. Για πολλούς λοιπόν τα ψίχουλα των 200 ευρώ, για τους λίγους η ελαφρύνσεις των 200.000, 2020: Γι' αυτό και αυτοί, όλοι αυτοί που έκλειναν σχολεία, νοσοκομεία, απέλυαν γιατρούς και νοσηλευτές, σήμερα εμφανίζονται να πίνουν νερό στο όνομα του ΕΣΥ, Το μοναδικό σχέδιο που έχουν, είναι αυτό της επίθεσης στους εργαζόμενους και του αφανισμού, ναι, του αφανισμού των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, Το μοναδικό σχέδιο που έχουν, αυτό της επιτροπής Πισσαρίδη, επαναλαμβάνει μονότονα τις απαρχαιωμένες τους απόψεις που βύθισαν τη χώρα στην ύφεση και σ λιτότητα και στη χρεοκοπία την περασμένη δεκαετία: Οι άνεργοι φταίνε για την ανεργία τους, οι

*μικρομεσαίες επιχειρήσεις φταίνε για την κακή πορεία της οικονομίας, οι εργαζόμενοι φταίνε γιατί δεν είναι ευέλικτοι, Δεν χρηματοδοτούν επαρκώς, ιδιαίτερα τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις. Παρά μονάχα ίσως επιχειρήσεις που δεν έχουν τόσο μεγάλη ανάγκη δανεισμού. 6 στις 10 επιχειρήσεις σήμερα είναι αποκλεισμένες από τον τραπεζικό δανεισμό. Υπάρχει ένα κενό ρευστότητας στην πραγματική οικονομία πάνω από 15 δισ. Ευρώ, Διότι αυτό κάνει η κυβέρνηση σήμερα, επικροτώντας και συχνά διευκολύνοντας μια πολιτική αποκλεισμού εις βάρος των μικρομεσαίων επιχειρήσεων). Εξαίρεση είναι η διευκρίνηση πως η κυβέρνηση του ιδίου θα είχε προχωρήσει σε πολιτικές πιο δίκαιας ελάφρυνσης της μεσαίας τάξης. Σε αυτήν του τη δήλωση ο Αλέξης Τσίπρας βασίζεται στην ηθική αποτίμηση ως πηγή άντλησης νομιμοποίησης (2019: *Εμείς είχαμε προγραμματίσει το αντίστοιχο δημοσιονομικό χώρο για το 2020 να τον διαθέσουμε με δικαιοσύνη και στοχευμένα για τη μεσαία τάξη*).*

Ως κοινωνικά αγαθά που σύμφωνα με το λόγο του Αλέξη Τσίπρα οφείλουν να αποδίδονται στα μεσαία κοινωνικά στρώματα εντοπίζονται καθ' όλο το εξεταζόμενο διάστημα αφενός οι χρηματοδοτικοί πόροι και η οικονομική ανακούφιση, αφετέρου ο σεβασμός της μεσαίας και μικρής επιχειρηματικότητας διά της αναγνώρισης των δυσκολιών που αντιμετωπίζει, αλλά και της σημασίας τους για την οικονομία και το κοινωνικό σύνολο.

Ο Κυριάκος Μητσοτάκης καθ' όλο το εξεταζόμενο διάστημα προσφεύγει εμφανώς πιο συχνά από τον πολιτικό του αντίπαλο στη μυθοποίηση για να νομιμοποιήσει το λόγο του (2017: *Όταν μιλώ για την καταπολέμηση της ανεργίας δεν σκέφτομαι μόνο πολυεθνικές. Σκέφτομαι κυρίως την μικρή επιχείρηση. Αυτή που αν μπορέσει να ρυθμίσει τα χρέη της, με τρόπο δίκαιο, ίσως μπορέσει να προσλάβει έναν ακόμα υπάλληλο*, 2018: *Έχω ταξιδέψει από άκρη σε άκρη την Ελλάδα. Όπου πηγαίνω διαπιστώνω ότι ο «κοινωνικός ανελκυστήρας» που ανέβασε στο παρελθόν πολλούς από τη φτώχεια στην ευημερία, σήμερα έχει βραχυκυκλώσει. Κρατάει χαμηλά τους φτωχούς και κατεβάζει πιο κάτω τη μεσαία τάξη, Αναρωτηθείτε μαζί μου: Τι ζητά ο μικρός έμπορος από την Πτολεμαΐδα, που πλήρωνε σαράντα χρόνια εισφορές και ήρθε η ώρα να βγει στη σύνταξη; Να μην του τις κλέψει το κράτος για να τις μοιράσει για ρουσφέτια. Να πληρώνει λιγότερες εισφορές και φόρους ώστε να έχει υψηλότερο διαθέσιμο εισόδημα*, 2019: *Γιατί πώς θα ανθίσει μια γειτονιά αν πολιορκείται από το έγκλημα; Ποιος έμπορος θα ανοίξει ένα μαγαζί αν μπορεί αύριο να καεί; Ή ακόμα χειρότερα, γιατί είναι πολύ πιο συχνό το φαινόμενο, αν απειλείται ο τζίρος του από το ανεξέλεγκτο παρεμπόριο; Αλλά και στον*

Τουρισμό δρομολογούνται ήδη πολλές επενδύσεις, με εμβληματικές αυτές σε Κασσιόπη, Αφάντου και Ελούντα. «Ανάπτυξη για Όλους», όμως, και «Ανάπτυξη Παντού», σημαίνει, επίσης, την ανάπτυξη της μικρής, της μεσαίας επιχείρησης. Γιατί επιτυχία θα είναι όταν, παράλληλα με ένα μεγάλο έργο, να αυξάνει τον τζίρο του και ένα μικρό μαγαζί. Όταν, δίπλα σε έναν κολοσσό που έρχεται στην Ελλάδα, θα ιδρύεται μια τοπική επιχείρηση η οποία θα μπορεί να προσλάβει δύο ή τρεις υπαλλήλους). Ωστόσο, στην περίπτωση αυτού του αφηγήματος, με το οποίο κατασκευάζεται η επιθυμία του ιδιοκτήτη μικρής επιχείρησης (ο μικρός έμπορος από την Πτολεμαΐδα) με τις αναφορές στο κράτος κλέφτη που μοιράζει ρουσφέτια, εμπεριέχεται πέραν από τη μυθοποίηση και η ηθική αποτίμηση ως πηγή άντλησης νομιμοποίησης.

Το 2017 Κυριάκος Μητσοτάκης νομιμοποιεί τον ισχυρισμό ότι η μεσαία τάξη είναι υπό διάλυση και ότι οι ελεύθεροι επαγγελματίες απειλούνται διατρέχουν κίνδυνο αφανισμού, παραπέμποντας στην Κυβέρνηση, σε στοιχεία που ωστόσο δεν απαριθμεί, αλλά και στο μνημόνιο (*Η φοροδοτική ικανότητα των Ελλήνων έχει ήδη εξανεμιστεί. Το επιβεβαιώνουν τα τελευταία στοιχεία. Η μεσαία τάξη διαλύεται. Οι ελεύθεροι επαγγελματίες αφανίζονται. Η Κυβέρνηση δέσμευσε τη χώρα σε ένα πακέτο μέτρων ύψους 5,1 δις ευρώ για τα έτη μετά τη λήξη του τρίτου Προγράμματος*). Κατά συνέπεια εντοπίζουμε ότι σημαίνουσα πηγή άντλησης νομιμοποίησης είναι η εξουσιοδότηση.

Την επόμενη χρονιά ο τερματισμός της εισοδηματικής καθίζησης της μεσαίας τάξης, καθώς και η ιδεατή οργάνωση της κοινωνίας περιγράφονται με αναφορές στην ισότητα ευκαιριών και το χρέος της αλληλεγγύης ως νομιμοποιητικές αξίες (*Μία κοινωνία που δίνει ευκαιρίες προόδου και ευημερίας σε όλους. Που κάνει πράξη το χρέος αλληλεγγύης που έχουμε όλοι μας προς τους πιο αδύναμους. Αυτός είναι ο μόνος δρόμος να μειωθούν οι ανισότητες. Τα τελευταία χρόνια ζήσαμε την εισοδηματική καθίζηση της μεσαίας τάξης τη φορολογική αφαίμαξη, τους μισθούς πείνας για τους νεότερους*). Ως εκ τούτου πρόκειται για ηθική αποτίμηση. Αντίστοιχο νομιμοποιητικό σχήμα διακρίνεται και όταν ο Κυριάκος Μητσοτάκης αναφέρεται στο σχεδιασμό ενός υγιούς οικονομικού συστήματος, το οποίο θα αντικαταστήσει ό,τι ο ίδιος χαρακτηρίζει ως σάπιο, κρατικοδίαιτο καπιταλισμό (*Μία οικονομία παραγωγική, ψηφιακή, καινοτόμο που θα προσελκύει επενδύσεις σε υγιείς βάσεις, όμως, αυτήν τη φορά. Με εθνικό Σχέδιο για τον Τουρισμό, την Πρωτογενή παραγωγή, τη Βιομηχανία, την Ενέργεια, τη Ναυτιλία, τις Υπηρεσίες. Με οδικό χάρτη για τις Επενδύσεις, τις συμπράξεις Δημόσιου και Ιδιωτικού τομέα και τους Μικρομεσαίους. Με στροφή της επιχειρηματικότητας στην υγιή δράση,*

μακριά από το σάπιο κρατικοδίαιτο καπιταλισμό). Η ανάγκη σύνδεσης του εκπαιδευτικού συστήματος με την αγορά εργασίας, αλλά και τα μέτρα χρηματοδότησης και ανάπτυξης της μικρομεσαίας επιχειρηματικότητας νομιμοποιούνται διά της λογικής αποτίμησης (Σημαίνει σύνδεση της εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας. Σύγχρονα προγράμματα και εγκαταστάσεις, σαφές και αξιόπιστο εξεταστικό σύστημα και ενημερωμένοι καθηγητές, Στους μικρομεσαίους θα δώσουμε εργαλεία και χρηματοδότηση για να οργανώσουν αποτελεσματικότερα τις επιχειρήσεις τους και να διαφοροποιήσουν το προϊόν τους ώστε να μπορούν να διεισδύσουν σε νέες αγορές).

Στην πρώτη ομιλία που εκφωνεί ο Κυριάκος Μητσοτάκης ως Πρωθυπουργός εντοπίζουμε τη λογική αποτίμηση ως πηγή άντλησης νομιμοποίησης στην αναφορά σε νέες θέσεις εργασίας για μηχανικούς, την αιτιολόγηση της ανάγκης απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων (200 νέες καλές θέσεις εργασίας για ηλεκτρολόγους μηχανικούς και μηχανικούς ηλεκτρονικών υπολογιστών θα δημιουργηθούν σύντομα. Με προοπτική, μάλιστα, να γίνουν πολύ περισσότερες καθώς μιλάμε για μια επένδυση σε τεχνολογίες του μέλλοντος), αλλά και την εξουσιοδότηση στην ανακοίνωση ψηφιοποίησης της καταγραφής οικοπέδων όπως προτάθηκε από το ΤΕΕ, το οποίο παρατίθεται ως μορφή θεσμικής εξουσίας (Δρομολογείται μια ιδέα του Τεχνικού Επιμελητηρίου, ένας Ενιαίος Ψηφιακός Χάρτης, ο οποίος θα μπορεί να αποτυπώνει με το πάτημα ενός κουμπιού όλες τις πληροφορίες που συνδέονται με οποιοδήποτε οικόπεδο στη χώρα). Ο περί μεσαίας τάξης λόγος του Πρωθυπουργού τη χρονιά της πανδημίας (2020) στηρίζεται για να αντλήσει νομιμοποίηση αποκλειστικά στη λογική αποτίμηση (το εισόδημα των πιο αδύναμων, αλλά και το εισόδημα της μεσαίας τάξης που δοκιμάστηκε για πολλά χρόνια. Αυτή άλλωστε, θα το ξαναπώ, είναι η ραχοκοκαλιά της ελληνικής κοινωνίας, Καταργείται η εισφορά αλληλεγγύης για μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα, επαγγελματίες και αγρότες. Το μέτρο θα ισχύσει, καταρχάς, για ένα έτος, το 2021. Ανακουφίζονται έτσι, με βάση την πηγή του εισοδήματος, οι αυτοαπασχολούμενοι και οι εργαζόμενοι στον ιδιωτικό τομέα. Ένας καλά αμειβόμενος εργαζόμενος, με μηνιαίες αποδοχές 2.000 ευρώ, θα έχει ετήσια φορολογική ελάφρυνση 361 ευρώ, Στο εξής θα περιλαμβάνει και ατομικές επιχειρήσεις χωρίς ταμειακές μηχανές από τους τομείς της εστίασης, του τουρισμού, των μεταφορών, του πολιτισμού και του αθλητισμού. Αλλά και μη κερδοσκοπικές επιχειρήσεις που επιβαρύνονται με ΦΠΑ. Δρομολογούμε, επίσης, τέταρτο κύκλο επιστρεπτέας προκαταβολής για τον Νοέμβριο με αρχικό ύψος τα 600.000.000 ευρώ., Ψηφιοποιούνται οι διαδικασίες. Έρχεται ο θεσμός της πιλοτικής δίκης και των επίκουρων βοηθών

δικαστών. Και αποκτά νέο λειτουργικό πλαίσιο η Εθνική Σχολή Δικαστών. Η Ελλάδα αποκτά νέο σύστημα επαγγελματικής εκπαίδευσης. Αξιολόγηση των σχολικών μονάδων και του έργου τους αμέσως. Των διδασκόντων από το 2021. Ενώ ένας νέος νόμος-πλαίσιο θα ενδυναμώσει και άλλο το αυτοδιοίκητο των πανεπιστημίων).

Εξετάζοντας τον περί μεσαίας τάξης λόγο του Κυριάκου Μητσοτάκη σε σχέση με τα προς διανομή κοινωνικά αγαθά εντοπίζουμε ότι ο αρχηγός της ΝΔ εστιάζει στην κοινωνική κινητικότητα, τη δυνατότητα οικονομικής ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού της λειτουργίας, αλλά και την απόδοση κύρους, κοινωνικής αναγνώρισης και ασφάλειας. Παρά το γεγονός ότι όλα τα παραπάνω ενέχουν και μια οικονομική διάσταση, ο λόγος του προέδρου της ΝΔ καλύπτει ένα ευρύτερο φάσμα υλικών και άυλων αγαθών που οφείλουν να διανεμηθούν στα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Γεγονός που σε συνδυασμό με τη συχνή χρήση της νομιμοποιητικής μεθόδου της μυθοποίησης προσδίδει στο λόγο του Κυριάκου Μητσοτάκη πιο οραματικό ύφος από τον περί μεσαίας τάξης λόγο του Αλέξη Τσίπρα.

Συμπεράσματα

Η ιδιαίτερη οπτική της ΚΑΛ μας επέτρεψε να συνδέσουμε με τρόπο εποικοδομητικό τη σκοπιά της επιστήμης της Επικοινωνίας με τη θεωρία ταξικής διάρθρωσης και τις μελέτες εκλογικής συμπεριφοράς. Σε αυτή τη βάση οδηγηθήκαμε σε κάποια κρίσιμα για την κατανόηση του μεταμνημονιακού πολιτικού τοπίου συμπεράσματα.

Συγκεκριμένα, αναδείξαμε ότι ο Αλέξης Τσίπρας και ο Κυριάκος Μητσοτάκης αναφέρονται σε πολύ διαφορετικά αντικείμενα λόγου, εφόσον ο περί μεσαίας τάξης λόγος του πρώην αρχηγού του ΣΥΡΙΖΑ αναγνωρίζεται ως τέτοιος μόνο από τους γνώστες των εννοιολογικών προσδιορισμών της ταξικής διαστρωμάτωσης. Περιλαμβάνει πληθώρα αναφορών στις επαγγελματικές κατηγορίες που συγκροτούν τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, ωστόσο μονάχα το 2019 κατονομάζονται υπό τη χρήση του όρου «μεσαία τάξη». Στο πλαίσιο της ομιλίας που εκφωνεί το 2019 ο Αλέξης Τσίπρας χρησιμοποιεί την έννοια «μεσαία τάξη» η οποία προσδιορίζεται ως σύνολο από μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις. Ακόμα, στο λόγο του προέδρου του ΣΥΡΙΖΑ τα υποκείμενα τα οποία ανήκουν στη μεσαία τάξη κατονομάζονται ως επαγγελματική θέση όχι όμως ως κοινωνική τάξη. Η χρησιμοποιούμενη γραμματική (χρήση του

πληθυντικού, αντικειμενοποίηση) και η απουσία αφηγηματικών πράξεων δυσχεραίνουν την δημιουργία συναισθηματικών ταυτίσεων.

Σε αντιδιαστολή με τον πολιτικό του αντίπαλο, ο Κυριάκος Μητσοτάκης χρησιμοποιεί την γλώσσα για την οικοδόμηση οικειότητας και τη δημιουργία ταυτίσεων όταν αναφέρεται σε μέλη των μεσαίων στρωμάτων. Η έννοια «μεσαία τάξη» νοηματοδοτείται ως μη-φτώχη, μολονότι απειλούμενη κοινωνική κατηγορία. Κατονομάζεται ως ραχοκοκαλιά της κοινωνίας και της αποδίδεται ευρύτερο κοινωνικό νόημα, εφόσον δεν συγκροτείται ως αστηρά οικονομική ή εισοδηματική κατηγορία. Συν τοις άλλοις, στο λόγο του Κυριάκου Μητσοτάκη καθίσταται σαφές ότι «οι μικρομεσαίοι» αποτελούν συνώνυμο των μικρομεσαίων επιχειρηματιών, ενώ τα μεσαία κοινωνικά στρώματα υπάρχουν στο λόγο του προέδρου της ΝΔ και υπό τη μορφή επιμέρους επαγγελμάτων και του Τεχνικού Επιμελητηρίου. Ωστόσο, σε κανένα σημείο του λόγου του οι επαγγελματικές κατηγορίες και οι κοινωνικές θέσεις που σύμφωνα με τις θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν αναπτυχθεί στην ανά χείρας εργασία αποτελούν τμήματα της μεσαίας τάξης, δεν χαρακτηρίζονται ως τέτοια από τον Κυριάκο Μητσοτάκη.

Μιλώντας για τα μεσαία κοινωνικά στρώματα και χρησιμοποιώντας την έννοια «μεσαία τάξη» ο Αλέξης Τσίπρας και ο Κυριάκος Μητσοτάκης μοιάζουν να τοποθετούνται επί διαφορετικών θεμάτων και κοινωνικών κατηγοριών. Όπως αναδείχθηκε και σε επίπεδο διακειμενικότητας, οι δύο λόγοι δεν αλληλοεπιδρούν.

Η ιδεολογική τοποθέτηση του περί μεσαίας τάξης λόγου των πολιτικών αρχηγών διαφέρει ως προς το εύρος της και τη σαφήνεια με την οποία διατυπώνεται. Έτσι ο Αλέξης Τσίπρας κατονομάζει τη λειτουργία επαρκώς στελεχωμένων δημόσιων δομών παιδείας και υγείας ως στόχους της πολιτικής του, δεν αποφαίνεται όμως σε σχέση με κάποιο συνολικό κοινωνικό του πρόταγμα. Διαφοροποιείται σε κάποιο βαθμό από τον ελεύθερο ανταγωνισμό των κεφαλαίων όπως προκρίνεται από νεοφιλελεύθερες πολιτικές δυνάμεις. Ωστόσο, παραμένει αδιευκρίνιστο πως ο ομιλητής φαντάζεται τις σχέσεις των κοινωνικών τάξεων και ποιο είναι το μοντέλο οικονομίας στο οποίο αποσκοπεί. Αντίθετα, ο περί μεσαίας τάξης λόγος του Κυριάκου Μητσοτάκη είναι διακριτά νεοφιλελεύθερος, καθώς υπογραμμίζει τη σημασία της μείωσης του κράτους και της φορολογίας, την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και συγκροτεί τα συμφέροντα αστικής, μεσαίας και εργατικής τάξης ως κοινά.

Τέλος, ο περί μεσαίας τάξης λόγος του Αλέξη Τσίπρα αντλεί τη νομιμοποίησή του κυρίως από την εξουσιοδότηση και την λογική αποτίμηση, ενώ ο Κυριάκος Μητσοτάκης χρησιμοποιεί τη μυθοποίηση και την ηθική αποτίμηση ως νομιμοποιητικές πηγές του περί μεσαίας τάξης λόγου που εκφέρει. Στο ίδιο πλαίσιο, ο λόγος του κατασκευάζει την κοινωνική κινητικότητα, τη δυνατότητα οικονομικής ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού, αλλά και την απόδοση κύρους, κοινωνικής αναγνώρισης και ασφάλειας ως αγαθά που αξίζουν να διανεμηθούν στα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Η απουσία μιας ιδεολογικής πυξίδας προς το ευρύτερο μέλλον στο λόγο του Αλέξη Τσίπρα είναι ευδιάκριτη και σε σχέση με όσα συγκροτεί ως προς διανομή κοινωνικά αγαθά. Ο λόγος του εστιάζει σε χρηματοδοτικούς πόρους και αυξήσεις του διαθέσιμου εισοδήματος και εμπεριέχει μια γενική έκκληση για σεβασμό της παραδοσιακής και νέας μικροαστικής τάξης.

Η έλλειψη ενός οράματος για το μέλλον, ικανού να επανανοηματοδοτήσει το αίτημα για το τέλος των μνημονίων, είναι εμφανής στον περί μεσαίας τάξης λόγο του Αλέξη Τσίπρα. Τα στοιχεία ρηματικών αλυσίδων και νοηματοδοτικών κόμβων που κατά την περίοδο 2012-2015 συγκρότησαν την ηγεμονία του αντιμνημονιακού λόγου δεν εμπεριέχονται στον περί μεσαίας τάξης λόγο του προέδρου του ΣΥΡΙΖΑ. Παρά το γεγονός ότι η ταξική σύνθεση της εκλογικής βάσης του ΣΥΡΙΖΑ προσέφερε περιθώρια αναδιατύπωσης και επανανοηματοδότησης αντιμνημονιακών εγκλήσεων στο λαό και τη δικαιοσύνη και μετά το 2015.

Την ίδια στιγμή στο λόγο του Κυριάκου Μητσοτάκη ξεδιπλώνεται όλο το φάσμα μιας νεοφιλελεύθερης ιδεολογικής τοποθέτησης, κυρίως στα ζητήματα που αφορούν τις σχέσεις οικονομίας-κράτους, αλλά και σε συντηρητικές εγκλήσεις νόμου και τάξης. Στο ίδιο πλαίσιο, αποφεύγοντας τη σαφή νοηματοδότηση της έννοιας «μεσαία τάξη», ο αρχηγός της ΝΔ κατορθώνει να εκφράσει τη δυσαρέσκεια ευρύτερων κοινωνικών ομάδων και δημιουργεί συνθήκες πολιτικής εκπροσώπησης του ισχυρού αντι-ΣΥΡΙΖΑ ρεύματος (Μοσχονάς & Σεριάτος 2022).

Ο περί μεσαίας τάξης λόγος του Αλέξη Τσίπρα εστιάζει κυρίως στην ικανοποίηση οικονομικών αιτημάτων των μεσαίων στρωμάτων, χωρίς ωστόσο να συγκροτεί στη βάση κατάλληλων εγκλήσεων και θεματικών προτεραιοτήτων ταυτίσεις, εφόσον αναφέρεται σε επαγγελματικές κατηγορίες, όχι όμως σε κοινωνικές ταυτότητες. Ενδεικτική είναι η εμφάνιση του τότε προέδρου του ΣΥΡΙΖΑ στη ΔΕΘ το 2018 όπου

παρουσιάζεται πακέτο έντεκα σημείων τα οποία αφορούν στο καθεστώς απασχόλησης, φορολόγησης, κοινωνικής ασφάλισης και αύξησης του διαθέσιμου εισοδήματος των μεσαίων στρωμάτων, που όπως, ωστόσο, είδαμε δεν κατονομάζονται ως «μεσαία τάξη». Μπορούμε να συλλάβουμε τις πολιτικές συνέπειες της συγκεκριμένης διαφοράς στον περί μεσαίας τάξης λόγο των δύο πολιτικών αρχηγών από τη σκοπιά του Bourdieu. Κατά την ενασχόλησή του με το ερώτημα για την ύπαρξη ή μη των κοινωνικών τάξεων, ο Γάλλος θεωρητικός αναδεικνύει τη σημασία κατασκευής του αισθήματος του συνανήκειν σε εθνικές, φυλετικές, θρησκευτικές ή άλλων ειδών ομάδες, ως πάγιας στρατηγικής όλων των κοινωνικών δρώντων. Πολιτικές οργανώσεις, συνδικάτα, σύλλογοι και άλλες ομάδες συμφερόντων επιχειρούν να νοηματοδοτήσουν τη θέση που καταλαμβάνουν στον κοινωνικό χώρο με δράσεις και αφηγηματικές πράξεις. Οι δρώντες συμμετέχουν στη διαπάλη για τη νοηματοδότηση του κοινωνικού κόσμου, ως παραγωγή της αλήθειας για τη βιωμένη κοινωνική πραγματικότητα με ριζικά διαφορετικά, ενίοτε θεμελιωδώς αντικρουόμενα, συμφέροντα. Ο λόγος τους και οι αφηγηματικές πράξεις τους δημιουργούν κατηγορίες που αποδίδουν νόημα στον κοινωνικό κόσμο. Οι κατηγορίες που προκύπτουν δεν είναι απαραίτητως συνεκτικές, ούτε απαιτείται η ύπαρξη εννοιολογικής συνέπειας (Bourdieu 1987: 10). Η διαδικασία προσδιορισμού ομάδων και κατηγοριών, την οποία ο Bourdieu ονομάζει «συμβολική εξουσία», είναι μια κοσμογονική εξουσία. Κατά συνέπεια, όπως κάθε ομάδα ανθρώπων, έτσι και οι κοινωνικές τάξεις, υπάρχουν όταν κατονομαστούν ως τέτοιες, όταν κάποιος μιλάει ως εκπρόσωπός τους και αναγνωρίζεται ως μέλος αυτών και να ομιλεί εκ μέρους τους. Διότι η συμβολική εξουσία «κάνει κάτι να υπάρχει σε μια αντικειμενοποιημένη, δημόσια, τυπική κατάσταση που μέχρι τότε υπήρχε μόνο σε έμμεση κατάσταση» δηλαδή «αρχίζει να υπάρχει μόνο όταν επιλεγεί και οριστεί ως τέτοια» (Bourdieu 1987: 14). Στο πλαίσιο αυτό, ο λόγος του Κυριάκου Μητσοτάκη συγκροτεί τη μεσαία τάξη ως κοινωνική ομάδα ανθρώπων, ανεξάρτητα από το εάν στη βάση των κριτηρίων που θέτει η κοινωνική επιστήμη ανήκουν στα μεσαία κοινωνικά στρώματα ή όχι. Σύμφωνα με την μελέτη των Μοσχονά & Σεριάτου, το 50,5% των συνολικού πληθυσμού συμφωνούσε με την άποψη πως η κυβέρνηση του ΣΥΡΙΖΑ «υπήρξε εχθρική απέναντι στα πιο άξια και παραγωγικά στρώματα της χώρας» (Μοσχονά & Σεριάτος 2022: 201). Στο πλαίσιο αυτό, η χρήση του όρου «μεσαία τάξη» σε συνδυασμό με νομιμοποιητικές μεθόδους οι οποίες εμπεριέχουν αντίστοιχα μοτίβα, αδιαμφισβήτητα συγκροτούν ένα ευνοϊκό για την υιοθέτηση της ταυτότητας «μεσαία τάξη» - από ευρύτερα ακροατήρια - υπόβαθρο.

Η αδυναμία του ΣΥΡΙΖΑ να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για το μετασχηματισμό των ταξικών θέσεων που συγκροτούσαν την εκλογική του βάση σε ηγεμονικό πολιτικό σχέδιο είναι διακριτή ήδη κατά το διάστημα που ερευνήσαμε στην παρούσα εργασία. Παρότι τα αποτελέσματα της ιδεολογικής μετατόπισης του ΣΥΡΙΖΑ αποτυπώθηκαν εκλογικά για πρώτη φορά στις εθνικές εκλογές του 2023, ο περί μεσαίας τάξης λόγος του Αλέξη Τσίπρα 2017-2020 αναδεικνύει την αδυναμία του πρώην Πρωθυπουργού να κατανοήσει τα κοινωνικά ακροατήρια ως τμήματα ενός ταξικού συνασπισμού. Ακολουθώντας, οι αναφορές στη μεσαία τάξη κυρίως ως επαγγελματική και επιχειρηματική κατηγορία, η οποία δεν φαίνεται να σχετίζεται με άλλες ταξικές ταυτότητες, μάλλον φανερώνουν άγνοια των πολιτικών χαρακτηριστικών της εκλογικής βάσης του ΣΥΡΙΖΑ, αλλά και του μεταμνημονιακού πολιτικού τοπίου. Θέτοντάς το διαφορετικά, η αναδιοργάνωση του κομματικού ανταγωνισμού γύρω από τον άξονα αριστερά/δεξιά αποτέλεσε, μετά την υπογραφή και του τρίτου μνημονίου, μια μάλλον αναμενόμενη εξέλιξη. Στη βάση των εκλογικών αποτελεσμάτων του δημοψηφίσματος αλλά και των βουλευτικών εκλογών του 2015 και 2019 το κόμμα είχε τη δυνατότητα να γνωρίζει την ταξική ταυτότητα των εκλογέων του, αλλά και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά όσων το διάστημα 2015-2019 αποσύρθηκαν από την εκλογική διαδικασία. Ως εκ τούτου, πληρούνταν οι προϋποθέσεις ούτως ώστε ο ΣΥΡΙΖΑ να ανασυγκροτηθεί ως αριστερός πόλος εντός του νέου δικομματισμού, κατασκευάζοντας διά του λόγου μια δύναμη ηγεμονική ταξική συμμαχία μεταξύ εργατικής τάξης και μεσαίων στρωμάτων. Υφίσταντο περιθώρια, ο Αλέξης Τσίπρας να καταδείξει με αφηγηματικές πράξεις τα κοινά συμφέροντα εργατικής και μεσαίας τάξης, αλλά και τους τρόπους που πραγματώνονται μέσω της πολιτικής του ΣΥΡΙΖΑ. Υπήρχε η δυνατότητα το κόμμα να περιγράψει τους ιδεολογικούς σκοπούς αυτής της ταξικής συμμαχίας καθώς και την ιδεατή κοινωνική οργάνωση στην οποία αποβλέπει το υπό δημιουργία ιστορικό μπλοκ.

Στους λόγους του Κυριάκου Μητσοτάκη εντοπίζονται εγκλήσεις και σχήματα που μοιάζουν να έχουν σχεδιαστεί με ακρίβεια. Ως πρόεδρος του κόμματος, το οποίο λειτούργησε ως ο κυρίαρχος εκφραστής του «Ναι» του δημοψηφίσματος, ο Κυριάκος Μητσοτάκης απευθύνεται σε κοινωνικά ακροατήρια τα οποία ακόμα και στο ύψιστο σημείο πόλωσης γύρω από τον άξονα μνημόνιο/αντιμνημόνιο εκφράστηκαν υπέρ της συνέχισης των πολιτικών λιτότητας. Ως εκ τούτου, ο νεοφιλελεύθερος λόγος του δείχνει να συνιστά πράξη επιβεβαίωσης της συγκεκριμένης θέσης και ένδειξη

πολιτικής συνέπειας. Ο περί μεσαίας τάξης λόγος του, ωστόσο, επιτρέπει στον Κυριάκο Μητσοτάκη να συγκροτήσει ένα δυνάμει ηγεμονικό πολιτικό εγχείρημα, το οποίο μοιάζει ελκυστικό και για ευρύτερα κοινωνικά ακροατήρια. Το ευέλικτο περιεχόμενο της έννοιας «μεσαία τάξη» η οποία περιγράφεται ως αξιέπαινη, απειλούμενη και αδικημένη κοινωνική ομάδα, επιτρέπει σε όσους αισθάνονται δυσαρέσκεια να αντιληφθούν τον εαυτό τους ως μέλη της κατά Μητσοτάκη «μεσαίας τάξης». Στο πλαίσιο αυτό, η συστηματική απόρριψη της σύλληψης των ταξικών σχέσεων ως θεμελιωδώς αντιθέτων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εφόσον ως εμπόδιο για την πραγμάτωση μιας κοινωνίας των ίσων ευκαιριών κατονομάζεται το κράτος και όχι η αγορά. Έπεται, πως η κοινωνική ανέλιξη της μεσαίας τάξης καθίσταται εφικτή υπό συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού.

Τα χρονικά και υλικά όρια της διπλωματικής αυτής εργασίας δεν μας επέτρεψαν να ασχοληθούμε και με την ευρύτερη χρήση της έννοιας «μεσαία τάξη» από τα μέσα ενημέρωσης. Η μελέτη της Theodoropoulou (2019), αλλά και η παρακολούθηση των συνεντεύξεων τύπου των πολιτικών αρχηγών κατά το υπό διερεύνηση διάστημα μας κάνουν βέβαιο να υποθέτουμε πως συνέβαλαν σε σημαντικό βαθμό στο αυξημένο πολιτικό ενδιαφέρον για τη μεσαία τάξη και όσους νομίζει ο καθένας πως τη συγκροτούν. Ακόμα, όπως ανέδειξε η εξέταση των ομιλιών από τη σκοπιά της διακειμενικότητας, η ανάδειξη της μεσαίας τάξης σε κεντρική για τον πολιτικό ανταγωνισμό στους δύο πρόσφατους εκλογικούς κύκλους έννοια, δεν μπορεί να κατανοηθεί εστιάζοντας μονάχα στο λόγο των επικεφαλής των δύο μεγάλων πολιτικών κομμάτων. Αντιθέτως, απαιτείται να μελετηθεί σε σχέση με την υιοθέτηση του περί μεσαίας τάξης λόγου από τα μέσα ενημέρωσης, αλλά και σε σχέση με τη λειτουργία της στην ψηφιακή σφαίρα. Με τον τρόπο αυτό, η διακειμενικότητα που εντοπίζεται κατά την αλληλεπίδρασή τους δύναται να φωτίσει και το ιδεολογικό πρόσημο της εξέλιξης της μεσαίας τάξης σε κεντρικό ζήτημα πολιτικής αντιπαράθεσης στο μεταμνημονιακό τοπίο.

Τέλος, η ερμηνεία του εκλογικού αποτελέσματος του 2019 από την αξιωματική αντιπολίτευση ως συνέπεια της φορολογικής επιβάρυνσης της μεσαίας τάξης και το αυξημένο ενδιαφέρον του ΣΥΡΙΖΑ για τη μεσαία τάξη κατά τον επόμενο εκλογικό κύκλο (2019-2023), αξίζει να διερευνηθεί σε σχέση με τις σημαντικές εκλογικές απώλειες που κατέγραψε το κόμμα στις περιοχές υψηλής υλικής αποστέρησης

(Μπιθυμήτρης, Σπυροπούλου & Κληρονόμος 2022: 34-38) στις εθνικές εκλογές του 2023.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Adelman I. & Morris C.T. (1967). *Society, Politics and Economic Development- A Quantitative Approach*, Baltimore, Johns Hopkins Press.

Αγγελόπουλος Α., Καραβάλτσιου Β., Κρουστάλλη Μ., Κωνσταντινίδης Π., Σωτήρης Π., Φωκιανός Γ. Το Βήμα. 28.02.2023. Εκλογές 2023: Πώς ψηφίζει η μεσαία τάξη. Ανακτήθηκε από <https://www.tovima.gr/print/politics/pos-psifizei/>

Achterberg, P. & Houtman, D. (2006). *Why Do So Many People Vote 'Unnaturally'? A Cultural Explanation for Voting Behavior*. *European Journal of Political Research*. 45. 75 - 92.

Atkinson, A. and A. Brandolini (2013). *On the identification of the middle class*, in Gornick J.C. and Jäntti M. (ed.), *Income Inequality, Economic Disparities and the Middle Class in Affluent Countries*, Stanford CA, Stanford University Press.

Althusser L. (1999). *Ιδεολογία και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους*. Στο: Althusser L. (1999): *Θέσεις*. Αθήνα, Θεμέλιο.

Althusser L (1968): *Für Marx*. Frankfurt, Suhrkamp.

Andersen, R. & Curtis, J. (2012): *The Polarizing Effect of Economic Inequality on Class Identification: Evidence from 44 Countries*. *Research in Stratification and Mobility* 30: 129 -41.

Ανδρεάδης Γ., Τεπέρογλου Ε., & Τσατσάνης Μ. (2017). *Η δομή του ιδεολογικού χώρου στην Ελλάδα : χαρτογράφηση των προτιμήσεων πολιτικής κομμάτων και ψηφοφόρων*. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 38, 5–32.

Αρανίτου, Β. (2019). *Η μεσαία τάξη στην Ελλάδα την εποχή των μνημονίων: μεταξύ κατάρρευσης και ανθεκτικότητας*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Αρανίτου, Β. & Κουστένης Π. (2022). *Η ιδιότυπη εκλογική συμπεριφορά της ελληνικής μεσαίας τάξης*. Στο: Αρανίτου Β., Γεωργιάδου Β., Τσατσάνης Μ. (επιμ.) (2022). *Η εκλογική συμπεριφορά των Ελλήνων – Στάσεις, αντιλήψεις, στοιχίσεις και αποστοιχίσεις*. Αθήνα, Gutenberg.

Ares, M. (2022). *Issue politicization and social class: How the electoral supply activates class divides in political preferences*. *European Journal of Political Research* 61: 503–523, 2022.

Artelaris P. & Tsirmbas Y. (2018). *Anti-austerity voting in an era of economic crisis: Regional evidence from the 2015 referendum in Greece*. *Environment and Planning : Politics and Space* 2018, Vol. 36(4) 589–608.

Boukala S. & Dimitrakopoulou D. (2016). *The politics of fear vs. the politics of hope: analysing the 2015 Greek election and referendum campaigns*. *Critical Discourse Studies*. May 2016, 14 (1): 1-17.

Bourdieu, P. (1984). *Distinction - A social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge Massachusetts, Harvard University Press.

Bourdieu, P. (1987). *What Makes a Social Class? On The Theoretical and Practical Existence Of Groups*. *Berkeley Journal of Sociology*, vol. 32, 1987, pp. 1–17.

Bourdieu, P. (2012). *Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital*. In: Bauer, U., Bittlinger, U.H., Scherr, A. (red.): *Handbuch Bildungs- und Erziehungssoziologie*. Bildung und Gesellschaft. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Brown, T. (2016). *Sustainability as Empty Signifier: Its Rise, Fall, and Radical Potential*. *Antipode* Vol. 48 No. 1 2016, pp. 115–133.

Butterwegge, Ch. (2022). *Ungleichheit in der Klassengesellschaft*. *Ungleichheit*. Aus *Politik und Zeitgeschichte* 37-38/2022, 40-46.

Caruana, N.J., McGregor, R.M., & Stephenson, L.B. (2015). *The power of the dark side: Negative partisanship and political behaviour in Canada*. *Canadian Journal of Political Science/Revue Canadienne de Science Politique*, 48(4): 771-789.

Γερμανός Γ., Κουφορίζου Β., Τσακαλώτος Ε. (2022). *Φορολογία: Στρατηγική, Περιορισμοί και Αποτελέσματα*. Στο: Τσακαλώτος Ευκλείδης (2022) (επιμ.): *Με την πλάτη στον τοίχο. Διαπραγματεύσεις για την οικονομία και την κοινωνία 2015-2019*. Αθήνα, Θεμέλιο.

Γεωργιάδου Β. & Καφέ Α. (2018). *Εκλογική συμπεριφορά*. Αθήνα, Εκδόσεις Παπαδόπουλος.

Chakelian, A. (2023). *We're all working class now*. New Statesman 20.09.2023. Ανακτήθηκε από <https://www.newstatesman.com/politics/society/2023/09/exclusive-class-survey-british-social-attitudes>

Clark, T. N. and Lipset, S. M. (1991). *Are social classes dying?* International Sociology, 6 (4): 397-410.

Curtis, J. (2013): *Middle Class Identity in the Modern World: How Politics and Economics Matter*. May 2013 Canadian Review of Sociology/Revue canadienne de sociologie 50(2).

Capital.gr (2020). *Ομολογία από Τσίπρα: "Επιβαρύνουμε υπερβολικά τη μεσαία τάξη"*. 19.05.2020. Ανακτήθηκε από <https://www.capital.gr/politiki/3454406/omologia-apo-tsipra-epibaruname-uperbolika-ti-mesaia-taxi>

Capitals.gr (2023): *Σάλος με τη δήλωση Κατρούγκαλου για αύξηση εισφορών σε ελεύθερους επαγγελματίες*. 18.05.2023. Ανακτήθηκε από <https://www.capital.gr/politiki/3716246/salos-me-ti-dilosi-katrougkalou-gia-auxisi-eisforon-se-eleutherous-epaggelmaties/>

Δεδουσόπουλος Α. Α. (1983). *Παραγωγική και μη παραγωγική εργασία στον Μαρξ: μια ερμηνεία*. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών. 51, 3–34.

Diamandouros, P.N. (2013). *Postscript: Cultural Dualism Revisited*. In: Triandafyllidou, A., Gropas, R., Kouki, H. (eds) *The Greek Crisis and European Modernity*. Identities and Modernities in Europe. London, Palgrave Macmillan.

Δοξιάδης Κύρκος (1988). *Foucault, ιδεολογία, επικοινωνία*. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 71, 18–43.

Έθνος 18.05.2023. *Εκλογές 2023: Αντιπαράθεση μετά τη δήλωση Κατρούγκαλου για τις εισφορές των ελεύθερων επαγγελματιών – Κυβερνητικά πυρά και «άδειασμα» από Κουμουνδούρου*. Ανακτήθηκε από <https://www.ethnos.gr/Politics/article/261572/ekloges2023antiparatheshmetathdhloshkatroygkaloygiatiseisforestoneleytheronepaggelmationkybernhtikapyrakaiadeiasmaarokoymoyndoyroy>

Ελευθερίου, Κ. (2018). *ΠΑΣΟΚ και Αριστερά: Στοιχεία για μια πολυκύμαντη σχέση (1974-2009)*. Στο: Ασημακόπουλος Β. & Τάσσης Χ. (2018): ΠΑΣΟΚ 1974-2018.

Πολιτική οργάνωση, ιδεολογικές μετατοπίσεις, κυβερνητικές πολιτικές. Αθήνα, Gutenberg.

Ελευθερίου, Κ. (2021). *Το πολιτικό κόμμα. Βασικές έννοιες*. Αθήνα, Εκδόσεις Ινστιτούτο Εναλλακτικών Ιδεών και Πολιτικών ΕΝΑ.

Ελευθερίου Κ. (2024): *Κρίση, Κομματικό Σύστημα, Αριστερά. Κριτικά Σημειώματα*. Αθήνα, Εκδόσεις Ινστιτούτο Εναλλακτικών Ιδεών και Πολιτικών ΕΝΑ.

ΕΝΑ – Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών (2019). *Δελτίο Κοινωνικών Εξελίξεων Μάιος 2019*. Ανακτήθηκε από <https://www.enainstitute.org/wp-content/uploads/2019/05/21052019.pdf>

ΕΝΑ – Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών (2024): *Το Αριστερό Ημισφαίριο στην ελληνική κοινωνία*. Έρευνα Κοινής Γνώμης. Ανακτήθηκε από https://www.enainstitute.org/wp-content/uploads/2024/02/%CE%88%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B1_%CE%95%CE%9D%CE%91_Final.pdf

Estache A. and Leipziger D. (ed.) (2009), *Stuck in the Middle: Is Fiscal Policy Failing the Middle Class?*. Brookings Institution Press.

Evans, G. and Orapic, A. (2021). *How Social Class Influences Political Choices*, in D. Osborne and C.G. Sibley (eds.) *The Cambridge Handbook of Political Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press (Cambridge Handbooks in Psychology), pp. 382–398.

Exit Poll βουλευτικών εκλογών 20.09.2015. Ανακτήθηκε από https://www.metronanalysis.gr/wp-content/uploads/2015/09/ExitPoll_cards_21092015.pdf

Fairclough, N. (1995): *Critical discourse analysis: the critical study of language*. Longman Group Limited, London.

Fairclough, N. (2003). *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London Routledge.

Fairclough, N. (2020). *Μια διαλεκτική-σχεσιακή προσέγγιση της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου στην κοινωνική έρευνα*. Στο: Μπουκάλα, Σαλώμη & Στάμου Γ. Αναστασία

(επιμέλ.): *Κριτική Ανάλυση Λόγου. (Απο) δομώντας την ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα, Νήσος.

Foucault M. (1984). *Truth and Power*. In: Rabinow P. (edt.) (1984). *The Foucault Reader*. New York, Pantheon Books.

Gane, N. (2005). *Max Weber as Social Theorist 'Class, Status, Party'*. *European Journal of Social Theory* 8(2): 211–226.

Gee J. P. (2011). *How to do Discourse Analysis: A Toolkit*. New York & London, Routledge.

Giddens, A. (1973): *The Class Structure of Advanced Societies*, London, Hutchinson.

Gingrich, J. & Häusermann, S. (2015). *The Decline of the Working-class Vote, the Reconfiguration of the Welfare Support Coalition and Consequences for the Welfare State*. *Journal of European Social Policy*. 25. 50-75.

Goldthorpe, J.H., Lockwood, D., Bechhofer F., Platt, J (1969). *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge, Cambridge University Press.

Gramsci, Antonio (2000). *Hegemony, Relations of Force, Historical Block*. David Forgacs (edit.) *The Antonio Gramsci Reader, Selected Writings 1916- 1935*. New York, New York University Press.

Hall S.(1985). *Signification, Representation, Ideology: Althusser and the Post-Structuralist Debates*. In: *Critical Studies in Mass Communication*, 2 (1985), 91-114.

Hall S.(1989). *Antonio Gramscis Erneuerung des Marxismus und ihre Bedeutung für die Erforschung von „Rasse“ und Ethnizität*. In: Hall, Stuart: *Ideologie, Kultur, Rassismus*. Ausgewählte Schriften 1, Hamburg, VSA Verlag.

Howarth, D. (2005). *Applying Discourse Theory: the Method of Articulation*. In: Howarth, D., Torfing, J. (eds) *Discourse Theory in European Politics*. London, Palgrave Macmillan.

Ioakimidis, P. C. (2000). *The Europeanization of Greece: An Overall Assessment*, in: *South European Society and Politics*, Vol.5, 2 2000, 73-94.

Ιωαννίδης, Π. & Τσαουσάκης, Η. (2020). *2009-2019: Η δεκαετία της μεγάλης κρίσης. Μια σύντομη πολιτική ανασκόπηση για το πώς φτάσαμε στις πρώτες εκλογές μετά το*

Μνημόνιο. Ιωαννίδης, Π. & Τσαουσάκης, Η. (επιμ.) (2020). 2019 – Οι πρώτες εκλογές μετά το Μνημόνιο. Η ακτινογραφία της ψήφου. Αθήνα, Παπαζήσης.

Kathimerini.gr (2022): Τσίπρας: Αδικήσαμε τη μεσαία τάξη, δεν ήταν επιλογή μας – Ηθική υποχρέωση να αποκαταστήσουμε την αδικία, 25.06.2022 ανακτήθηκε από <https://www.kathimerini.gr/politics/parties/561928054/tsipras-adikisame-ti-mesaia-taxi-den-itan-epilogi-mas-ithiki-yochreosi-na-apokatastisoyme-tin-adikia/>

Kaufman, P. (2005). *Learning to Not Labor: How Working-Class Individuals Construct Middle-Class Identities*. The Sociological Quarterly. 44. 481 - 504. 10.1111/j.1533-8525.2003.tb00542.x

Kassimeris G. (2004). *The 2004 Greek Election: PASOK's Monopoly Ends*. In: West European Politics, Vol. 27, No. 5, November 2004, pp. 943- 953

Κοκκαλιάρη, Κ. (2023): *Εκλογές 2023 - Προεκλογικά ... δίχτυα στη μεσαία τάξη: Η στρατηγική της κυβέρνησης και το σκληρό ροκ με την αντιπολίτευση*. Ethnos.gr, 06.04.2023 ανακτήθηκε από <https://www.ethnos.gr/Politics/article/254563/ekloges2023proeklogikadixtyasthmesaiataxhhstrathgikhthskybernhshskaitosklhrorokmethnantipoliteysh>

Κοκκαλίδου-Ναχμιά, Ν. (1996). *Παλιά Θεσσαλονίκη και η ιστορική διαδρομή της Δ.Ε.Θ. 1926-1989*. Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.

Κουντούρη Φ. (2010). *Η επικοινωνιακή διάσταση της πολιτικής : η διαμόρφωση του κομματικού σκηνικού υπό την κυριαρχία των ΜΜΕ στον δημόσιο χώρο*. Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, 35, 57–88.

Kourkouridis, D., Frangopoulos, Y & Kapitsinis, N. (2023). *Socio-economic effects of trade fairs on host cities from a citizens' perspective: The case of Thessaloniki, Greece*. International Journal of Event and Festival Management.

Κουστένης, Π. (2014). *Αποδόμηση και Αναδόμηση των εκλογικών ταυτίσεων: η κοινωνιολογική ανίχνευση του Λεκανοπεδίου*. Στο: Βούλγαρης Γ. & Νικολακόπουλος (επιμ) 2012: Ο διπλός εκλογικός σεισμός. Αθήνα, Θεμέλιο.

Κουστένης Π. (2018): *Στο λυκόφως (;) του Πράσινου Ήλιου: Συγκρότηση και μετεξέλιξη της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ (1974-2015)*. Ασημακόπουλος Β. &

Τάσσης Χ. (επιμ. 2018): ΠΑΣΟΚ 1974 – 2018. Πολιτική Οργάνωση, ιδεολογικές μετατοπίσεις, κυβερνητικές πολιτικές. Αθήνα, Gutenberg.

Κουστένης, Π. (2019). *Η Εκλογική Αναστοίχιση 2012-2015: από το ΠΑΣΟΚ στον ΣΥΡΙΖΑ*. Σε Γ. Μπαλαμπανίδης (επιμ.), *ΣΥΡΙΖΑ ένα κόμμα εν κινήσει: Από τη Διαμαρτυρία στη Διακυβέρνηση*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Κουστένης, Π. (2020): *Οι διπλές εκλογές του 2019: η συγκρότηση του νέου δικομματισμού*. Στο: Π. Ιωαννίδης, Ηλ. Τσαουσάκης (επιμ.), *2019 – Οι Πρώτες Εκλογές Μετά το Μνημόνιο: Η ακτινογραφία της Ψήφου*, Αθήνα, Παπαζήση.

Laclau E. & Mouffe Ch. (2001). *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. Second Edition, London, Verso.

Laclau E. (2005). *On Populist Reason*. London, Verso.

Landes D. (1998). *The Wealth and Poverty of Nations*, New York, Norton.

Li, J. & Singelmann, J. (1999). *Social Mobility among Men: A Comparison of Neo-Marxian and Weberian Class Models*. European Sociological Review. 15. 1-23.

Λυριντζής Χ. (1995). *Περί εξουσίας: ο Φουκώ και η ανάλυση μιας επίμαχης έννοιας*. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών. 86, 3–20.

Mann, M. (2009). *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας. Η ανάπτυξη των τάξεων και των εθνών-κρατών 1769-1914*. (Β' Τόμος). Αθήνα, Πόλις,.

Marx K. & Engels F. (1848/ 2004): *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Αθήνα, Θεμέλιο.

Μαυρή, Γ. (2020). *Οι πρώτες εκλογές μετά το μνημόνιο. Ανάλυση της ψήφου και αποτίμηση του αποτελέσματος*. Στο: Π. Ιωαννίδης, Ηλ. Τσαουσάκης (επιμ.), *2019 – Οι Πρώτες Εκλογές Μετά το Μνημόνιο: Η ακτινογραφία της Ψήφου*. Αθήνα, Παπαζήση.

MEW 8: Karl Marx: *Die achtzehnte Brumair der Louis Bonaparte*. Berlin, Dietz Verlag,.

MEW 23: Karl Marx: *Das Kapital*. Band 1. Berlin, Dietz Verlag.

Μηλιός, Γ. (2002). *Το ζήτημα των μικροαστών: Ενιαία τάξη ή δυο διακριτά ταξικά σύνολα;*, Θέσεις, Τεύχος 81, Ανακτήθηκε από

http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=798:category-798&catid=35&Itemid=113

Μηλιός, Γ. & Οικονομάκης, Γ. (2007). *Η εργατική τάξη και η μεσαίες τάξεις. Ταξική θέση και ταξική τοποθέτηση. Μια κριτική προσέγγιση στη θεωρία των κοινωνικών τάξεων του Νίκου Πουλαντζά*. Θέσεις. Τεύχος 99: Απρίλιος - Ιούνιος 2007.

Ανακτήθηκε από

http://theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=979

Milios, J. & Economakis, G. (2011). *The Middle Classes, Class Places, and Class Positions: A Critical Approach to Nicos Poulantzas's Theory*. Rethinking Marxism. A Journal of Economics, Culture & Society Volume 23, 2011 - Issue 2. 226-245.

Montessori, Nicolina. (2014). *The Potential of Narrative Strategies in the Discursive Construction of Hegemonic Positions and Social Change*. In: Kaal B., Maks I., Van Elfrinkhof A. (edt). *From Text to Political Positions Text analysis across disciplines. Discourse Approaches to Politics, Society and Culture (DAPSAC), Vol 55*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.

Moschonas G. (2001). *The path of modernization: PASOK and European integration*, Journal of Southern Europe and the Balkans, 3:1, 11-24.

Μοσχονάς Γ. & Σεριάτος Ά.(2022). *Το αντι-ΣΥΡΙΖΑ ρεύμα: Συγκρότηση, εύρος και δυναμική*. Στο: Αρανίτου Β., Γεωργιάδου Β., Τσατσάνης Μ. (επιμ.) (2022). *Η εκλογική συμπεριφορά των Ελλήνων ανάμεσα στα Μνημόνια και την Πανδημία. Στάσεις, αντιλήψεις, στοιχίσεις και αποστιχοίσεις*. Αθήνα, Gutenberg.

Μπιθυμήτης, Γ., Σπυροπούλου Β., Κληρονόμος, Ν. (2022). *Κοστούμια, γραβάτες και μπλε κολάρα στην κάλπη: αποτυπώσεις της ταξικής ψήφου 2014-2019*. Επιστήμη και Κοινωνία. Επιθεώρηση πολιτικής και ηθικής θεωρίας, Τόμ. 41 (2022): Επάλληλες κρίσεις: Εμπειρίες και αποκρίσεις.

Μπουκάλα, Σ. & Στάμου Γ. Α. (2020). *Εισαγωγικό Σημείωμα*. Στο: Μπουκάλα, Σαλώμη & Στάμου Γ. Αναστασία (επιμέλ.): *Κριτική Ανάλυση Λόγου. (Απο) δομώντας την ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα, Νήσος,

Mylonas, Y. (2021). *Crisis, Authoritarian Neoliberalism, and the Return of 'New Democracy' to power in Greece*, Stasis, 10(2).

Neubert H. (2001). *Antonio Gramsci. Hegemonie, Gesellschaft, Partei. Eine Einführung*. Hamburg , VSA Verlag.

Nicolacopoulos, I. (2005) *Elections and Voters, 1974–2004: Old Cleavages and New Issues*, West European Politics, 28:2, 260-278.

OECD (2019). *The squeezed middle class in OECD and emerging countries – myth and reality*. Issues Paper.

Oesch, D. (2022). *Contemporary Class Analysis*. 2022. 1-27.

Oesch, D. & Vigna N. (2023). *Subjective Class has a bad name, but predicts life chances well*. In: *Research in Social Stratification and Mobility* 83 (2023).

Oesch, D. & Rennwald, L. (2018). *Electoral competition in Europe's new tripolar political space: Class voting for the left, centre-right and radical right*. *European Journal of Political Research*.

Οικονομάκης, Γ., Ζησιμόπουλος Γ., Κατσορίδας Δ., Κολλιάς Γ., Κρητικίδης Γ. (2015). *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*. Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.

Παναγιωτόπουλος, Π. (2021). *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης: Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης*. Αθήνα, Επίκεντρο.

Paldam, M. & Lewis-Beck (2000). *Economic voting: an introduction*. Special Issue: Economics and Elections. *Electoral Studies*, Vol. 19. 113-122.

Pew Research Center (2012). *The Lost Decade of the Middle Class*, Washington, D.C., August. Ανακτήθηκε από <https://www.pewsocialtrends.org/wp-content/uploads/sites/3/2012/08/pew-social-trendslost-decade-of-the-middle-class.pdf>

Pew Research Center (2015). *The American middle class is losing ground: No longer the majority and falling behind financially*. Washington, D.C., December. Ανακτήθηκε από: https://www.pewsocialtrends.org/wp-content/uploads/sites/3/2015/12/2015-12-09_middleclass_FINAL-report.pdf.

Perkin, F. (1983). *Marxism and Class Theory, a Bourgeois Critique*. London, Routledge & Kegan Paul.

Poulantzas, N. (1980). *Politische Macht und Gesellschaftliche Klassen*. Frankfurt am Main Europäische Verlagsgesellschaft.

Poulantzas, N. (2008). *On Social Classes*. In: Martin, J.(edit.) (2008): *The Poulantzas reader*. Marxism, Law and the State. London, New York, Verso.

Προβολισιάνος, Α. (2019): *Ο Μητσοτάκης περιγράφει τη μεσαία τάξη: Πολίτες με γραβάτα που «παράγουν χωρίς να φωνάζουν»*, documentonews.gr, 18.12.2019 ανακτήθηκε από <https://www.documentonews.gr/article/o-mhtsotakhs-perigrafei-th-mesaia-taxh-polites-me-grabata-poy-paragoyn-xwris-na-fwnazoy-n/>

Prorata (2019): *Έρευνα Πολιτικής και Εκλογικής Συμπεριφοράς βάσει υποκειμενικής και αντικειμενικής ταξικής θέσης*. Αδημοσίευτη έρευνα 1-4 Απριλίου 2019.

Πρώτο Θέμα 13.12.2023. Κασσελάκης: Η πολιτική του ΣΥΡΙΖΑ προς τη μεσαία τάξη ήταν σκληρή και τιμωρητική. Ανακτήθηκε από <https://www.protothema.gr/politics/article/1445972/kasselakis-i-politiki-tou-suriza-pros-ti-mesaia-taxi-itan-skliri-kai-timoritiki/>

Ramaekers, M., Karremans, T., Lubbers M. & Visser, M. (2023). *Social class, economic and political grievances and radical left voting: The role of macroeconomic performance*, European Societies, 25:3, 444-467.

Reif, K., & Schmitt, H. (1980). *Nine second-order national elections*. European Journal of Political Research, 8, 3-45 and 145-162.

Reisigl M. & Wodak R. (2020). *Η λογοϊστορική προσέγγιση*. Στο: Μπουκάλια, Σαλώμη & Στάμου Γ. Αναστασία (επιμέλ.): *Κριτική Ανάλυση Λόγου. (Απο) δομώντας την ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα, Νήσος.

Ricci, Ch. A. (2020). *How to measure the middle class: approaches from economics*. DASTU Working Papers n. 04/2020 (LPS.11).

Ritsert, J. (1987). *Braucht die Soziologie noch den Begriff der Klasse? — Über Max Webers Klassentheorie und neuere Versuche, sie loszuwerden*. Leviathan, März 1987, Vol. 15, No. 1 (März 1987), 4-38.

Robison, J., Stubager, R., Thau, M., Tilley, J. (2022). *Does Class-Based Campaigning Work? How Working Class Appeals Attract and Polarize Voters*. Comparative Political Studies 2021, Vol. 54(5) 723–752.

- Rontos, K., Grigoriadis E., Sateriano, A., Syrmali, M.E., Vavouras, I., Salvati, L. (2016). *Lost in protest, found in segregation: Divided cities in the light of the 2015 “Οχι” referendum in Greece*. City, Culture and Society. 7.
- Rori, L. (2016). *The 2015 Greek parliamentary elections: from great expectations to no expectations*. West European Politics, 39(6), 1323–1343.
- Rori, L. (2019). *The 2019 Greek parliamentary election: retour à la normale*. West European Politics, 43(4), 1023–1037.
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2014). *Κρίση και Κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Αθήνα, Τόπος.
- Sakellariopoulos, S. (2019). *Change in Social Stratification in the Greece of Crisis (2009–2017)*. In: How the Memoranda Changed Society, Politics and the Economy. 123-138.
- Σαμαρά, Β. (2019) *Μητσοτάκης: Η ΝΔ είναι το κόμμα του ιδιωτικού τομέα και της μεσαίας τάξης*. News247.gr. 21 Ιουνίου 2019. Ανακτήθηκε από <https://www.news247.gr/politiki/mitsotakis-i-nd-einai-to-komma-toy-idiotikoy-tomea-kai-tis-mesaias-taxis.7463886.html>
- Scherrer, Ch. (2007). *Hegemonie: empirisch fassbar?*, in: Merckens/Rego Diaz (2007), 71-84. Merckens, Andreas/Rego Diaz, Victor (Hg.): *Mit Gramsci arbeiten. Texte zur politisch praktischen Aneignung Antonio Gramscis*, Hamburg. Argument Verlag.
- ΣΕΒ (Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων) (2020). *Η υπερφορολόγηση της μεσαίας τάξης... Οικονομία και επιχειρήσεις*. Δελτίο για την ελληνική οικονομία. ΤΕΥΧΟΣ 178 | 20 Φεβρουαρίου 2020.
- Σηφιανού Μ. (2020). *Ανάλυση λόγου: Χαρτογραφώντας το πεδίο*. Στο: Μπουκάλα, Σαλώμη & Στάμου Γ. Αναστασία (επιμ.): *Κριτική Ανάλυση Λόγου. (Απο)δομώντας την ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα, Νήσος.
- Σιώμος, Θ. (2023). *Το νόημα της Κρίσης. Χρεοκοπία και Ματαίωση*. Πολιτική Επικοινωνία, Δημοκρατία και Λαϊκισμός. Αθήνα, Εκδόσεις Επίκεντρο.
- Slobodian, Q. (2018). *Globalists. The End of Empire and the Birth of Neoliberalism*. Cambridge & London, Harvard University Press,.

Skoulariki A. (2021). *Political Polarisation in Greece: The Prespa Agreement, Left/Right Antagonism and the Nationalism/Populism Nexus*, South European Society and Politics.

Σπουρδαλάκης Μ. & Τάσσης Χ. (2022). *Από τον εκλογικό σεισμό στην εύθραυστη (;) κανονικότητα. Συνέχειες και ασυνέχειες στο ελληνικό κομματικό σύστημα*. Στο: Αρανίτου Β., Γεωργιάδου Β., Τσατσάνης Μ. (επιμ.) (2022). *Η εκλογική συμπεριφορά των Ελλήνων ανάμεσα στα Μνημόνια και την Πανδημία. Στάσεις, αντιλήψεις, στοιχίσεις και αποστιχοίσεις*. Αθήνα Gutenberg.

Sørensen, A. (2000). *Toward a Sounder Basis for Class Analysis*, American Journal of Sociology 105: 6, May 2000, 1523–58.

Spourdalakis M. (2008). *2007 Greek Elections: Signs of Major Political Realignment, Challenges and Hopes for the Left*, Studies in Political Economy, 82:1, 171-186.

Stavrakakis Y. & Katsambekis G. (2014). *Left-wing populism in the European periphery: the case of SYRIZA*, Journal of Political Ideologies, 19:2, 119-142.

Ταστσόγλου, Μ. (2022). *Η ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού στον περί Μνημονίων Λόγο. Ανάλυση Λόγου των κυβερνητικών στελεχών από το 2010 έως το 2018*. Αθήνα, Παπαζήσης.

Theodoropoulou, I. (2019). *Social class struggle as a Greek political discourse*. Discourse & Society 2019, Vol. 30(1) 85–102.

Τεπέρογλου Ε. (2016). *Οι Άλλες «Εθνικές» Εκλογές: Η ιστορία των Ευρωεκλογών στην Ελλάδα 1981-2004*. Αθήνα, Παπαζήσης.

Τεπέρογλου, Ε. & Τσατσάνης Μ. (2014). *Η επίσπευση ενός αργού θανάτου. Κομματικές ταυτίσεις και το τέλος του δικομματισμού*. Στο Βούλγαρης Γ. & Νικολακόπουλος (επιμ.) (2014). *2012 – Ο διπλός εκλογικός σεισμός*. Αθήνα, Θεμέλιο.

Torring, J. (2005). *Discourse Theory: Achievements, Arguments, and Challenges*. In: Howarth, D., Torring, J. (eds) *Discourse Theory in European Politics*. London, Palgrave Macmillan.

Tsatsanis E., Teperoglou E. & Seriatos A. (2020). *Two-partyism Reloaded: Polarisation, Negative Partisanship, and the Return of the Leftright Divide in the Greek Elections of 2019*, South European Society and Politics.

Τσατσάνης Μ. & Τσίρμπας Γ. (2022). *Κομματική Ταύτιση και σταθεροποίηση του κομματικού συστήματος στη μεταμνημονιακή περίοδο*. Στο: Αρανίτου Β., Γεωργιάδου Β., Τσατσάνης Μ. (επιμ.) (2022). *Η εκλογική συμπεριφορά των Ελλήνων ανάμεσα στα Μνημόνια και την Πανδημία. Στάσεις, αντιλήψεις, στοιχίσεις και αποστιχοίσεις* Αθήνα, Gutenberg,

Tsirbas Y. (2015). *The 2014 Local Elections in Greece: Looking for Patterns in a Changing Political System*, South European Society and Politics, 20:1.

Χρυσόγελος Α. (2022). *Η Νέα Δημοκρατία στις εκλογές του 2019: Η νίκης ενός κεντροδεξιού κόμματος*. Στο: Αρανίτου Β., Γεωργιάδου Β., Τσατσάνης Μ. (επιμ.) (2022): *Η εκλογική συμπεριφορά των Ελλήνων ανάμεσα στα Μνημόνια και την Πανδημία. Στάσεις, αντιλήψεις, στοιχίσεις και αποστιχοίσεις*. Αθήνα, Gutenberg.

Vance, C. (2017). *Antonio Gramsci, Hegemony and the Greek Crisis: Building New Hegemony to Supersede Neoliberal Discourse*. Inquiries Journal Vol. 9, No. 4.

Van Dijk T. A. (1997). *What is Political Discourse Analysis?* Belgian Journal of Linguistics, Volume 11, Issue 1, Jan 1997, p. 11 – 52.

Van Dijk T. A. (2020). *Κριτικές Σπουδές Λόγου: Μια κοινωνιογνωσιακή προσέγγιση*. Μπουκάλα, Σ. & Στάμου Α. Γ. (επιμ.) (2020). *Κριτική Ανάλυση Λόγου. (Από)δομώντας την ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα, Νήσος.

Wodak, R. (2015). *The Politics of Fear. What Right-Wing Populist Discourses Mean*, London, Sage.

Wodak, R. & Meyer, M. (2009). *Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory, and Methodology 1. Methods of Critical Discourse Analysis*. London, Sage.

Wright, E. O. (2009). *Understanding Class. Towards an Integrated Analytical Approach*. New Left Review, vol. 60, 2009, pp. 101-116.

Wright, E. O. (2015). *Understanding Class*. New York & London, Verso.

Wright Mill C. (1951): *White Collar. The American Middle Classes*, New York, Oxford University Press.